

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳукукида
УДК: 339.54(532)
ББК:65.304 (5 Сау)
У-72

УСМАНОВ ШАХБОЗ АЛИШЕРОВИЧ

**САУДИЯ АРАБИСТОНИДА НЕФТДАН БОШҚА САНОАТ
ТАРМОҚЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА
ИСТИҚБОЛЛАРИ**

5A231001 – Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти ва мамлакатшунослик (Яқин
ва Ўрта Шарқ минтақаси мамлакатлари)

Магистр
академик даражасини олиш учун ёзилган
диссертация

Илмий раҳбар:
и.ф.д., проф. Тўхлиев Н.Т.

ТОШКЕНТ – 2014

Магистратура бўлими
бошлиғи

Алимова Р.Р.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

Факультет: Хорижий
мамлакатлар иқтисодиёти ва
мамлакатшунослик

Кафедра: Яқин ва Ўрта Шарқ
минтақаси иқтисодиёти ва
мамлакатшунослиги

Ўқув йили: 2013-2014

Магистратура талабаси: Усманов
Шахбоз Алишерович

Илмий раҳбар: иқтисод фанлари
доктори, профессор Тўхлиев
Нурилом Тўхлиевич

Мутахассислиги: 5A231001 –
Хорижий мамлакатлар иқтисодиёти ва
мамлакатшунослик (Яқин ва Ўрта
Шарқ минтақаси мамлакатлари)

**“Саудия Арабистонида нефтдан бошқа саноат тармоқларини
ривожлантириш имкониятлари ва истиқболлари” мавзусидаги
магистрлик диссертацияси
АННОТАЦИЯСИ**

Мавзунинг долзарблиги. Миллий иқтисодиётни диверсификациялаш, унинг бир тармоқ ёки маҳсулотга боғлиқ бўлиб қолишига барҳам бериш кўплаб мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистон олдида турган долзарб масалалардан ҳисобланади. Шу сабабли бу муаммони ҳал этиш юзасидан жаҳон амалиётида қўлланилаётган тажрибаларни ўрганиш республикамиз учун катта аҳамиятга эга.

Ишнинг мақсади Саудия Арабистонида нефтдан бошқа саноат тармоқларини ривожлантириш имкониятлари ва истиқболларига баҳо беришдан иборат.

Ишнинг вазифалари:

- турли назарий қарашлар ва жаҳон тажрибасини умумлаштириш асосида миллий иқтисодиётни диверсификациялашнинг моҳиятини ёритиш;

- Саудия Арабистонида нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантириш хусусиятларини очиқ бериш.

Тадқиқотнинг объекти этиб Саудия Арабистонида миллий иқтисодиётни диверсификациялаш жараёнлари танлаб олинди.

Тадқиқотнинг предмети бўлиб миллий иқтисодиётни диверсификациялаш билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳисобланади.

Тадқиқот давомида илмий абстракция, гуруҳлаш, таққослаш ва бошқа усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг услубий асоси бўлиб миллий иқтисодиётни диверсификациялаш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.

Каримов асарларида илгари сурилган ғоялар, йирик иқтисодчи-олимлар томонидан яратилган илмий концепциялар хизмат қилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий жиҳатдан янгилик даражаси:

- турли назарий қарашлар ва жаҳон тажрибасини умумлаштириш асосида миллий иқтисодиётни диверсификациялашнинг моҳияти ёритилган;

- Саудия Арабистонида нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантириш хусусиятлари очиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантириш билан боғлиқ дастурлар ишлаб чиқишда фойдаланиш имконияти билан белгиланади.

Ишнинг тузилиши ва таркиби. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

Илмий раҳбар

Тўхлиев Нурислом Тўхлиевич

Магистратура талабаси

Усманов Шахбоз Алишерович

**MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

Faculty: Foreign countries economy and country studying

Department: Middle East countries economy and country studying

Year of study: 2013-2014

Master's student: Shaxboz Alisherovich Usmanov

Research advisor: Professor Nurislam Tuxliyevich Tuxliyev

Specialty: 5A231001 – Foreign countries economy and country studying (Middle East countries)

Annotation of master's thesis on the subject: "Prospective and opportunities of development of industry spheres except oil industry in Saudi Arabia"

Currency of subject. Diversification of national economy, losing national economy's dependence to one sphere or commodity is one of the urgent issues not only Uzbekistan but also other countries. From this point of view, it is very important for our country to learn world current experience in this field.

Purpose and objectives. Purpose of the master's thesis is to analyze prospective and opportunities of development of industry branches except oil industry in Saudi Arabia.

Research objective:

- to define the theory of diversification processes in national economy by generalizing world experience and various theories;
- to analyze main characteristics of development of industry branches except oil industry in Saudi Arabia.

Object of study is diversification processes of national economy in Saudi Arabia. **Subject of study** is social-economical issues related to diversification processes of national economy.

The study is based on modern scientific methods, including logical, comparative, statistical analysis and others.

Methodological basis of master's thesis based on the works of the President of the Republic of Uzbekistan I. A. Karimov, devoted to national economy's diversification processes, as well as research of foreign and domestic scientists.

Scientific novelty of research results are followings:

- defined the theory of diversification processes in national economy by generalizing world experience and various theories;
- analyzed main characteristics of development of industry branches except oil industry in Saudi Arabia.

The practical value of the research can be used in development of new projects and programs related to formation of varied industry in national economy.

Structure of master's work. The work consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

Professor

Nurislam Tuxliyevich Tuxliyev

Master's student

Shaxboz Alisherovich Usmanov

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг назарий-услубий жиҳатлари.....	8
1. Диверсификациянинг иқтисодий моҳияти ва турлари.....	8
2. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш бўйича хориж тажрибаси.....	17
I боб бўйича хулоса.....	26
II боб. Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши ривожланишининг ҳозирги ҳолати ва истиқболлари.....	28
1. Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши динамикаси ва таркиби.....	28
2. Саудияда нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг шарт-шароитлари ва омиллари.....	36
II боб бўйича хулоса.....	49
III боб. Ўзбекистон саноатида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш йўналишлари.....	51
1. Ўзбекистон саноати таркибини такомиллаштириш ва диверсификациялаш зарурияти ва омиллари.....	51
2. Ўзбекистон саноат ишлаб чиқариши таркибидаги ўзгаришлар.....	61
III боб бўйича хулоса.....	70
Хулоса.....	73
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	81

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Саудия Арабистонида йирик нефть захираларининг аниқланиши ва бунинг натижасида мамлакатда йирик миқдорда нефть ишлаб чиқарилиши ва экспорт қилиниши, бир томондан, қисқа муддатда мамлакатда кенг кўламли модернизация жараёнларини амалга ошириш, аҳоли турмуш фаровонлигини кескин ошириш имкониятини тақдим этган бўлса, иккинчи томондан, мамлакат иқтисодиётини нефть саноати ривожланишига боғлиқ қилиб қўйди. Бу эса ўз навбатида мамлакат ҳукумати олдига иқтисодиёт таркибини диверсификациялаш, кўп тармоқли саноат ишлаб чиқариши таркибини шакллантириш вазифасини қўйди. Шу муносабат билан Саудия ҳукумати XX асрнинг 70-йиллардан бошлаб саноат ишлаб чиқариш таркибини диверсификациялаш ва нефтдан бошқа тармоқларни устувор тарзда ривожлантириш бўйича кенг кўламли чора-тадбирлар тизимини амалга оширмоқда.

Саноат ишлаб чиқариши таркибини такомиллаштириш ва диверсификациялаш Ўзбекистонда ҳам долзарб муаммолардан бири бўлиб, бу, энг аввало, шу билан изоҳланадики, мамлакатимиз саноат ишлаб чиқариши таркибида қазиб олувчи саноат катта улушга эга. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, сўнгги йилларда ялпи саноат маҳсулотида қайта ишловчи саноат тармоқлари улушининг пасайиши ва қазиб олувчи саноат тармоқлари улушининг ўсиши кузатилмоқда: агар 2005 йилда қазиб олиш саноатининг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши 39 фоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилга келиб бу кўрсаткич 48,4 фоизга етди¹. Бу эса ўз навбатида саноат ишлаб чиқариш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан мамлакатимизда кўп тармоқли саноати ишлаб чиқариши таркибини шакллантириш ва унда юқори қўшимча қийматга эга бўлган, рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган қайта

¹Альманах Узбекистан 2013. Центр экономических исследований, 2013. – С.98

ишлаш тармоқларининг улушини ошириш бугунги кунда муҳим аҳамиятга эга. Бу эса ўз навбатида, мазкур соҳада муваффақиятга эришган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва умумлаштиришни, унинг ижобий жиҳатларидан Ўзбекистонда фойдаланиш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишни тақозо этади ва бу ҳолат мазкур магистрлик диссертацияси мавзусининг долзарблигини белгилаб беради.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг асосий мақсади Саудия Арабистонида нефтдан бошқа саноат тармоқларини ривожлантириш имкониятлари ва истиқболларига баҳо бериш ҳамда Ўзбекистонда диверсификациялашган саноат таркибини шакллантириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун ишда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш кўзда тутилган:

- турли иқтисодий қарашлар ва услубий ёндошувларни ўрганиш ва умумлаштириш асосида диверсификациялашнинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш;
- жаҳон амалиётида тўпланган тажрибани умумлаштириш асосида саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг объектив зарурлигини асослаб бериш;
- Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши динамикасини таҳлил қилиш ва ундаги таркибий ўзгаришлар йўналишларини асослаш;
- Саудия Арабистонида нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантириш шарт-шароитлари ва омилларига баҳо бериш;
- кўп тармоқли саноат таркибини шакллантириш бўйича Саудия тажрибасини умумлаштириш асосида Ўзбекистон учун хулосалар тайёрлаш;
- Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришининг тармоқ таркибидаги ўзгаришлар йўналишларини асослаш.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқотнинг объекти бўлиб Саудия Арабистонида нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантириш хусусиятлари ҳисобланади.

Тадқиқотнинг предмети бўлиб саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш жараёнида юзага келадиган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳисобланади.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Тадқиқотнинг асосий масалалари бўлиб саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг назарий жиҳатларини ёритиб бериш, Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши ривожланишининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилиш, кўп тармоқли саноат ишлаб чиқаришини шакллантириш бўйича Саудия тажрибасидан Ўзбекистонда фойдаланиш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Тадқиқотнинг фарази шундан иборатки, юқори қўшилган қийматга эга маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи саноат тармоқларини ривожлантириш асосида диверсификациялашган саноат ишлаб чиқариши таркибини шакллантириш аҳоли турмуш фаровонлигининг яхшиланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Мавзунинг ўрганилганлиги. Саноат ишлаб чиқариши таркиби, уни такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари доимий тарзда хорижлик ва мамлакатимиз иқтисодчи-олимларининг диққат марказида бўлиб келган. Саноат ишлаб чиқариши таркибини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари, унинг иқтисодий ўсишга таъсири масалалари хорижлик иқтисодчилар - Л. В. Кантарович, В. В. Леонтьев, С. Кузнец, П. Самуэльсон, В. Нордхаус ва бошқалар томонидан чуқур ўрганилган².

Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқ таркиби ва уни такомиллаштиришнинг назарий жиҳатлари, унинг барқарор иқтисодий

² Кантарович Л.В. Избранные сочинения. Математико-экономические работы. – Новосибирск: Наука, 2011. – 756 с.; Кантарович Л.В. Оптимальные решения в экономике. – Новосибирск: Наука, 1972. – 128 с.; Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты, политика. – М., 1990. – С. 11-15.; Кузнец С. Экономический рост наций: совокупный выпуск и производственная структур. – М., 1992. – 456 с.; Самуэльсон Пол, Вильям Нордхаус Экономика. – М.: Вильямс, 2006. – 1360 с.

ўсишга таъсири каби масалалар МДХ олимлари – А.И. Анчишкин, М.З. Бор, Н.И. Ведут, Ю.Ф. Воробьев, С.К. Демченко, В.В. Косов, Я.А. Кронрод, В.И. Маевский, А.И. Ноткин, Н.Я. Петраков, С.С. Шаталин, Ю.В. Яременко³ ва бошқаларнинг илмий ишларида ўз аксини топган.

Ўзбекистон иқтисодиёти, шу жумладан, саноат ишлаб чиқаришининг тармоқ таркибидаги ўзгаришлар ва унга таъсир этувчи омиллар, таркибий ўзгаришларнинг миллий иқтисодиёт ривожланишида тутган ўрни ва роли, Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришининг тармоқ таркибини такомиллаштириш масалалари ўзбекистонлик иқтисодчи олимлар - А. Ш. Бекмурадов, А. Исаджанов, А. Ф. Расулев, Н. Т. Тўхлиев, У. В. Ғафуров⁴ ва бошқалар томонидан ўрганилган.

Юқорида номлари келтирилган олим ва мутахассисларнинг ушбу соҳани ўрганишга қўшган ҳиссаларини эътироф этган ҳолда шуни қайд этиш лозимки, Саудия Арабистонида нефтдан бошқа саноат тармоқларини ривожлантириш асосида саноат таркибини диверсификациялаш масалалари иқтисодий адабиётда етарли даражада ўрганилмаган. Бу эса ушбу магистрлик мавзусининг танланишига асос бўлди.

Тадқиқот услубияти ва услублари. Магистрлик диссертациясининг назарий-услубий асоси бўлиб ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларини шакллантириш, саноат ишлаб чиқариши таркибини такомиллаштириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарларида илгари сурилган ғоялар, йирик иқтисодчи-олимлар томонидан яратилган илмий концепциялар хизмат қилди. Шунингдек, тадқиқот давомида Ўзбекистон Республикаси Президенти

³ Анчишкин А. Методы факторного анализа и прогноза экономического роста. – М.: Наука, 2004. – 288 с.; Бор. М.З. Основы экономических исследований. – М.:ДИС, 1998. – 244 с.; Ведута Н.И. Социально эффективная экономика /Под общей ред. докт. экон. наук. Ведута Е. Н. – М.: РЭА, 1999. – 254 с.; Демченко С.К. Зарубежный опыт структурных преобразований в экономике: монография / С.К. Демченко. – М.: ИД «АТиСО», 2007. – 166 с.; Демченко С.К. Эволюция теорий экономического роста: монография /С.К. Демченко. – Красноярск: КГУ, 2006. – 149 с.

⁴ Бекмурадов А.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиётимизда юз бераётган жиддий таркибий ва сифат ўзгаришлари / Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг “2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади” асарини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт. - 2012. – Б.15-19.; Тўхлиев Н.Т. Тараққиётнинг ўзбек модели. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2012. – 180 б.

фармонлари, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан ҳам кенг фойдаланилди.

Магистрлик диссертациясини ёзиш давомида статистик таҳлил, тизимли ёндашув, абстракт фикрлаш, умумлаштириш усуллари кенг қўлланилди.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Магистрлик диссертациясининг асосий натижаларидан саноат ишлаб чиқариши таркибини такомиллаштириш бўйича дастурлар ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, магистрлик диссертациясининг материалларидан олий ўқув юртларида маъруза ва семинар маҳсулотларига тайёргарлик жараёнида фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги. Тадқиқот ишининг илмий янгилиги Саудия Арабистонида нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантириш орқали саноат таркибини диверсификациялаш масалаларининг комплекс тарзда ўрганилганлигида ҳамда ушбу тажрибадан Ўзбекистонда фойдаланиш бўйича илмий хулоса ва амалий таклифлар тайёрланганлигида ўз аксини топади.

Иш тузилиши ва таркиби. Магистрлик диссертацияси кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

I боб. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг назарий-услубий жиҳатлари

1. Диверсификациянинг иқтисодий моҳияти ва турлари

Ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ассиметрик шакллари ҳисобланган ихтисослашув ва диверсификация жамият ривожланишининг турли босқичларида турли хил нисбатларда ишлаб чиқаришда қўлланилган. Диверсификация жараёнлари, айниқса, XX аср 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб юқори суръатларда ривожлана бошлади. Бунинг энг асосий сабабларидан бири шундан иборатки, бу даврда фан-техника тараққиётининг жадаллашуви корхоналар ва фирмалар ўртасидаги рақобат курашининг кескинлашувига олиб келди. Бунинг натижасида эса корхоналар томонидан олинadиган фойда меъёри нисбатан бараварлашди ва ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг ихтисослашувга асосланган манбалари нисбатан ўз имкониятларини тугатди. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, диверсификация жараёнларини амалга ошириш зарурияти дастлаб микрокорхоналар, фирмалар ва компаниялар даражасида намоён бўлди. Айнан шу даврдан бошлаб диверсификациянинг иқтисодий мазмуни ва моҳияти, мақсади ва йўналишлари иқтисодий адабиётларда ўрганила бошланди⁵.

Бироқ бу пайтда диверсификация жараёнларининг ягона назарияси ишлаб чиқилмаган бўлиб, олимлар бу категорияни турли йўналишларда ва турли мазмунда ишлатиб келдилар. Умуман олганда, диверсификация кўпроқ микродаражада қўлланилиб, корхона ва фирмалар фаолиятининг кенгайиши, товарлар ва хизматлар турларининг ошиши маъносида тушунилди.

⁵Gort M. Diversification and integration in American industry.-Prinston, University Press, 1962, Yoshinara E., Sakuma A., Strategy of diversification in Japanese industry. - Tokyo, Nippon Keirai, 1979 ва бошқалар.

Диверсификация кўп киррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Уни амалга ошириш усуллари, механизми, мақсади ва вазифалари турличадир. Бу эса унинг иқтисодий мазмунини тўлиқ ифодалайдиган ягона таъриф беришни қийинлаштиради. Шундай булса-да, барча диверсификация жараёнларининг туб моҳияти бир хилдир. Корхоналар фаолияти иқтисодий, ижтимоий ва илмий-техника шароитларининг кескин ўзгариши ташқи муҳитга, вазиятга мослашиш учун бошқаришга бўлган талабнинг ўзгаришига олиб келди. Жаҳон бозорларидаги кескин кураш, иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши ва техник тараққиётнинг сусайиши ишлаб чиқаришда туб ўзгаришларни амалга оширишни талаб қилди, чунки ишлаб чиқариш учун илғор техника ва технологияларни сотиб олишнинг ўзи етарли бўлмай қолди. Диверсификация капитал тўпланувининг кенг тарқалган шаклларида бирига айланиши кўп жиҳатдан айнан мана шу билан тушунтирилади.

Хўш, диверсификациянинг ўзи нима? Унинг моҳиятини белгилаб берувчи услубий ёндошув қандай? Унга берилган иқтисодий таърифлардаги асосий фарқлар нималардан иборат?

«Диверсификация» лотинча (*diversificatio*) сўздан олинган бўлиб, ўзгариш, ҳар хиллик, бирор нарсага кўп томонли, комбинациялашган, кўп тармоқли тус бериш каби маъноларни англатади⁶.

“Диверсификация” атамасига ғарб олимлари томонидан жуда кўп таърифлар берилган. Улар томонидан келтирилган таърифлар ишлаб чиқариш шароитларининг ўзгариши, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан такомиллашиб борди. Бир сўз билан айтганда диверсификацияга берилган таърифларда нафақат муайян тизим (система), тартиб, балки мунтазам эволюцион ривожланиш борлигини кузатиш мумкин.

Диверсификация жараёнига берилган замонавий таърифлар орасида англиялик иқтисодчилар Бэннок, Бакстер ва Девислар томонидан

⁶ Словарь иностранных слов. “Славянский дом книги”. 1998. -509

келтирилган таъриф эътиборга молик: “диверсификация – бу бирор фирма ёки географик минтақада товарлар ва хизматлар доирасини кенгайтиришдир”. Кўриниб турибдики, бу таърифда диверсификацияга жараён сифатида қаралиб, асосий эътибор унинг натижасига қаратилмоқда. Уларнинг фикрича, диверсификация жараёнининг зарурияти корхоналар ва фирмалар фаолиятининг анъанавий бозорларда даромадлилик даражасининг пасайиши, уларда керагидан ортиқча капитал ёки бошқарув ресурсларининг мавжудлиги, иқтисодий хавф-хатар ва корхоналарнинг циклик жараёнларга боғлиқлигини камайтириш билан боғлиқ.

Қуйидаги таъриф бирмунча аниқроқ ва кенгроқ бўлиб, унда диверсификация жараён ва муайян субъектлар томонидан амалга ошириладиган тадбир сифатида талқин қилинади: «диверсификация – алоҳида олинган корхона ёки конгломерат ёхуд иқтисодиёт томонидан ишлаб чиқариладиган товарлар ва хизматлар турининг ошишидир. Диверсификация иқтисодиётда табиий жараён сифатида рўй беради. Айрим ҳолларда эса бизнес соҳиблари ёки давлат томонидан тор доирадаги маҳсулотларга (айниқса, уларга бўлган талаб ўзгарувчан бўлган шароитда) боғлиқ бўлиб қолиш хатарини камайтириш учун амалга оширилади»⁷. Ушбу таъриф диверсификация жараёнларини амалга оширишнинг микро ва макро даражаларини қамраб олганлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Аммо диверсификацияни шарт қилиб қўювчи сабаблар унда тўлиқ ёритилмаган. Чунки диверсификация фақат тор доирадаги маҳсулотларга боғлиқ бўлиб қолишга барҳам бериш учун амалга оширилмайди. У янги бозорларни эгаллаш, анъанавий бозорлардаги улушни ошириш, капитал учун янги соҳаларни излаш, ишчи кучини сақлаб қолиш ва бошқа мақсадларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Британиялик Сюзан Мейхью нуктаи назари ҳам ушбу концепцияга анча яқин. У диверсификацияга “ишлаб чиқаришни кенг доирадаги

⁷ Oxford Paperback Encyclopadia. Oxford University Press. - 1998. - p. 368.

фаолият турларига ёйиш ва шу орқали фақат бир турдаги маҳсулотга ўта боғлиқ бўлиб қолмаслик учун қўлланиладиган тадбир”⁸ сифатида таъриф беради. У ўз фикрини давом эттирар экан, диверсификациянинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатади:

- горизонтал диверсификация;
- концентрик диверсификация;
- конгломерат диверсификация;
- меҳнат билан таъминлашнинг минтақалар бўйича диверсификацияси.

Машина ёки малакани камроқ мослаштиришни талаб қилувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва ривожлантириш горизонтал диверсификациядир. Концентрик диверсификация янги бозорларни эгаллаш учун бир маҳсулотнинг ўзини кенгроқ ишлатишдир. Конгломерат диверсификация бозорлар, технология ва маҳсулотлардаги ўзгаришлар туфайли саноат тармоғининг янги соҳаларга ўсишидир.

Трансмиллий корпорациялар турли маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи фирмаларни сотиб олиш орқали диверсификациялашадилар. Кўп ҳолларда ишчи кучининг фақат бир саноат тармоғига боғлиқ бўлиб қолиши муаммоси мавжуд. Бу айниқса ихтисослашув даражаси юқори бўлган соҳаларга тааллуқлидир.

Бундай ҳолатда меҳнат билан таъминлашнинг минтақалар бўйича диверсификацияси юз беради. Агар диверсификацияга берилган ушбу таъриф ва унинг шаклларига синчиклаб назар ташласак, улар орасида зиддият борлигининг гувоҳи бўламиз, яъни таърифда “бир турдаги маҳсулотга ўта боғлиқ бўлиб қолмаслик” тўғрисида фикр юритилса, унинг шаклларида нафақат бир турдаги маҳсулот, балки бир турдаги бозор, бир турдаги тармоққа боғлиқликни юмшатиш лозимлиги таъкидланади.

Америкалик иқтисодчилар С.Фишер, Р.Дорнбуш, Р.Шмалензилар диверсификацияни «таваккалчиликни бир нечта активларга тақсимлаш

⁸ A dictionary of Geography. Oxford University Press.// Suzan Mawhew - 1997. - p. 112.

орқали унинг даражасини пасайтиришга йўналтирилган стратегия»⁹ сифатида аниқлайдилар. Уларнинг фикрича, диверсификациянинг асосий коидаси “ҳамма тухумларни битта саватда сақламасликдан иборат”.

Мазкур таъриф бир мунча умумийроқ характерга эга бўлса-да, диверсификациянинг иқтисодий моҳиятини тўлиқ ўзида акс эттиради.

Диверсификация атамасига ўзбек иқтисодчиси Ж. Жалолов куйидагича таъриф беради: “Бевосита бир-бири билан боғланмаган кўплаб ишлаб чиқаришларнинг бир вақтдаги ривожланиши”. Фирма фаолиятининг диверсификациялашувига эса ушбу олим фирма фаолиятида бир-бири билан бевосита боғланмаган бир нечта ишлаб чиқариш турларининг ривожланиши ёки фирма таркибига янги тармоқнинг киритилиши дея таъриф беради¹⁰.

Яна бир англиялик иқтисодчи Дэвид Скотт диверсификация мазмунини бир мунча бошқачарок тушунади. Унинг фикрича, диверсификация “бу турли хил корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозларини сотиб олиш орқали улардан келадиган фойда миқдорининг барқарорлигини таъминлашдир”¹¹. Кўриниб турибдики, бу таърифда ҳам “барча тухумларни битта саватда сақламаслик” тамойили устун ўринга эга. Шу билан бир қаторда бу таърифда молиявий диверсификация масаласига асосий эътибор қаратилган.

Умуман олганда, ғарб иқтисодий адабиётида капиталларни қулай жойлаштириш билан боғлиқ диверсификацияга катта эътибор қаратилиб, бу диверсификациянинг нисбатан юқори босқичидир.

Хориж адабиётларида экспортни диверсификация қилишда портфель назарияси келтирилган бўлиб, унда диверсификациядан асосий мақсад мамлакат иқтисодиётини бир товар ёки тармоққа, алоҳида мамлакат иқтисодиётига боғланиб қолиш хавфини камайтириш жараёни

⁹ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика.- М.: Дело, 1997. - 351 стр.

¹⁰ Жалолов Ж.Ж., Аҳмедов И.А., Акрамов Т.А., Нематов И.У. Ташқи иқтисодий фаолият асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт, 2011. – 176 б.

¹¹ Wall Street Words: An Essential A to Z Guide for today's Investor. By David L. Scott. 1997, 1998, by Houton Mifflin Company, p.162.

ҳисобланади. Бу назария дастлаб Нобел мукофоти совриндори Гарри Маркович томонидан илгари сурилган.¹²

Диверсификациянинг моҳиятини очиб беришга қаратилган таърифлардан бирида у қуйидагича талқин қилинади: “ишлаб чиқаришини диверсификациялаш – бу бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга асосланган бир томонлама ишлаб чиқариш таркибидан ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг кенг номенклатурасига эга кўп тармоқли ишлаб чиқаришга ўтишдир”¹³.

Бу таърифда диверсификация жараён сифатида тўлиқ очиб берилган бўлса-да, уни шарт қилиб қўювчи омиллар, унинг шакллари ва мақсадлари ёритилмай қолган.

Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш масалалари МДХ олимлари томонидан ҳам ўрганилган бўлиб, бозор муносабатларига ўтиш, жаҳон хўжалик тизимига интеграциялашув шароитида унга бўлган эътибор янада кучайди. Энциклопедик луғатда диверсификацияга қуйидагича таъриф берилган: “Диверсификация – фирмалар ўз фаолиятларининг асосий тармоғига ишлаб чиқаришда бевосита алоқаси ёки функционал боғлиқлиги бўлмаган бошқа тармоқларга кириб боришидир. Диверсификация ишлаб чиқаришнинг тармоқлараро даражада концентрациялашуви ва хўжаликни таркибий қайта қуриш жараёни билан боғлиқ. Кенг маънода эса у хўжалик фаолиятининг янги соҳаларга ёйилиши (маҳсулот номенклатураси, хизматлар тури ва ҳоказоларнинг янги соҳаларга кенгайиши)ни англатади”¹⁴.

Жаҳон хўжалик тизимида байналмилаллашув ва глобаллашув жараёнлари кучайиб бораётган, корхона ва фирмалар ўртасида рақобат кураши кескинлашаётган бир вақтда диверсификация жараёнларини ҳар

¹² Love, J. (1979) : “ Model of Trade Diversification Based on the Markowitz Model of Portfolio Analysis” , Journal of Development Studies, Vol. 15, No. 2, pp 233-241

¹³ NNSV PSY Lab Server - Экономический словарь.

¹⁴ Большой энциклопедический словарь. - СПб: “Норинт”, 2001. - с.355.

бир фирма ёки корхона, тармоқ ва бутун иқтисодиёт даражасида ҳам кузатиш мумкин.

Россиялик В.Д.Камаев фикрича, “диверсификация – бу бир-бири билан боғлиқ бўлмаган кўплаб ишлаб чиқариш турларининг бир вақтда ривожланишидир”¹⁵. Бу таъриф диверсификация жараёнини бир томонлама изоҳлайди. Гап шундаки, диверсификация нафақат ўзаро боғлиқ бўлмаган ишлаб чиқариш турлари, балки ўзаро боғлиқ ишлаб чиқариш турлари ўртасида ҳам юз бериши мумкин. Жаҳон тажрибасидан бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, ишлаб чиқарилган айнан битта товарни ҳам турли бозорларга чиқиш, бошқача қилиб айтганда, ушбу товарга хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтириш ҳам диверсификация ҳисобланади.

В.А.Пономарев диверсификациянинг микродаражасига эътибор қаратар экан, “корхонанинг аввалги соҳадан воз кечиш, янги соҳага ўтиши диверсификациядир”¹⁶, - деб таъкидлайди. Бунинг асосий сабаби сифатида эса анъанавий бозорларда фойда меъёрининг пасайиши, молиявий фойдани ошириш истаги, таваккалчилик даражасини пасайтиришни кўрсатади.

Диверсификация жараёнини бундай тор доирада изоҳлаш унинг иқтисодий мазмунини тўлиқ очиб бермайди. Биринчидан, корхона ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг асосий шарт асосий соҳадан воз кечиш ва янги соҳага ўтиш ҳисобланмайди. Иккинчидан, диверсификация жараёнини шарт қилиб қўювчи бошқа сабаблар ҳам мавжуд.

Россиялик бошқа иқтисодчи-олимлар Е.В.Савицкая ва О.В.Евсеев нуқтаи назарларига кўра “диверсификация - корхоналар, фирмалар, корпорациялар фаолият диапазонининг асосий бизнесдан бошқа соҳалар ҳисобига кенгайиши, уларнинг бошқа товарлар ишлаб чиқариш

¹⁵ Экономическая теория. //Науч. Ред. В.Д. Камаев. - М.: 1999. -599 с.

¹⁶ Пономарев В.А. Оценка внутренних возможностей фирмы и выработки стратегии управления. М.: Дело. - 1999. - 205 с.

тармоқларига ҳамда янги товарлар ва хизматлар бозорига кириб боришидир”¹⁷.

Бу таъриф бир мунча аниқлиги ва кенг қамровлиги билан ажралиб туради. Бироқ бунда ҳам асосий эътиборнинг янги тармоқларга қаратилиши диверсификация иқтисодий мазмунининг тўлиқ ёритилмаслигига олиб келган.

Диверсификацияни амалга ошириш зарурияти турли хил омиллар билан белгиланади. Шу билан бир қаторда диверсификация олдида қўйилган мақсадга эришиш биринчи навбатда макродаражада мамлакатнинг, микродаражада корхона ва фирмаларнинг молиявий имкониятларига боғлиқ.

Молиявий имкониятларнинг мавжудлик даражасига қараб диверсификацияни икки хил йўналишда амалга ошириш мумкин: Биринчи йўналиш асосий фаолият тури асосида диверсификацияни босқичма-босқич амалга ошириш. Бунга Саудия Арабистонидаги диверсификация жараёнлари яққол мисол бўла олади. Иккинчи йўналишда, аксинча, диверсификация стратегияси асосий ишлаб чиқариш билан боғлиқ эмас. Бунга мисол тариқасида Ўзбекистонда янги ишлаб чиқариш турлари, хусусан, автомобилсозлик саноатининг вужудга келишини кўрсатиш мумкин. Бу икки йўналиш ўртасида, бизнинг фикримизча, зиддият мавжуд эмас. Аксинча, кўп ҳолларда бу иккала йўналиш ўзаро бир-бирини тўлдиради.

Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш Саудия иқтисодий сиёсатининг марказий масалаларидан бири ҳисобланади. Шу муносабат билан ушбу мамлакат олимларининг бу соҳада изланишлар олиб бориши табиий ҳол. Саудия Арабистонида диверсификация нефтдан бошқа тармоқларини ривожлантириш, даромад келтирувчи ресурсларни хилма хиллаштириш сифатида талқин этилади. Хусусан, Саудия Арабистонининг олтинчи беш йиллик (1995-2000) режасида диверсификация қуйидагича

¹⁷ Савицкая Е.В., Евсеев О.В. Экономический словарь для юных бизнесменов. М.: 1994. - 192 с.

изоҳланган: “Нефть экспортидан келадиган тушумлар мақсад қилиб қўйилган иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши амалга ошириш учун керакли молиявий ресурсларни таъминласа-да, бошқа томондан у Подшоҳлик иқтисодиётини жаҳон нефть бозоридаги конъюнктуравий ўзгаришларга боғлиқ қилиб қўймоқда. Шу сабабли ушбу боғлиқликни камайтириш учун иқтисодиётининг бошқа тармоқларини ривожлантиришга ва юқори суръатларда ўсиб бораётган Подшоҳлик аҳолисининг ошиб боровчи эҳтиёжларини қондириш учун даромад келтирувчи ресурсларни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратмоқ лозим”. Араб олимлари Масъудул А. Чаузури ва Муҳаммад А. Ал-Саҳлавий диверсификацияни “нефтьдан бошқа тармоқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушининг ўсиши”¹⁸ сифатида аниқлайдилар. Албатта, бу таърифлар бир томонлама характерга эга ва Саудия Арабистони ҳамда нефть экспорт қилувчи бошқа араб мамлакатларининг ривожланиш хусусиятларини ўзида акс эттиради.

Диверсификация жараёни фойдани кўпайтириш, барқарорликни таъминлашга қаратилган бўлсада, унинг салбий таъсирлари ҳам мавжуд. Биринчи навбатда харажатлар ортади. Чунки янги ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни бозорга олиб чиқиш корхонадан қўшимча харажатларни талаб этади. Шу сабабли ҳаддан ташқари диверсификациялашув корхонанинг молиявий аҳволига зарар келтиришини ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари диверсификациялашган корхона фаолият турларининг кенгайиши ишчи кучининг касбий кўникмаларининг пасайишига сабаб бўлади.

Ихтисослашувда эса ишлаб чиқаришнинг бир товар гуруҳи доирасида бўлиши уни ишлаб чиқаришда таннархнинг пасайишига (миқёс самараси) олиб келади. Бунини устига бир турдаги фаолият билан мунтазам шуғулланиш ишчиларда малака ва кўникмаларнинг ўсишига, натижада

¹⁸ Masudul A. Chaudry and Mohammed A. Al-Sahwavy. Oil and Non Oil Sectors in the Saudi Arabian Economy. 2000. - p. 237.

меҳнат унумдорлигининг ортишига сабаб бўлади. Ихтисослашувда сифатнинг юқори бўлиши ҳам афзаллик сифатида қаралиши мумкин. Баъзи иқтисодчи олимлар мамлакатлар халқаро савдода нисбий устунликка эга бўлган маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашувнинг самараси диверсификациялашувдан афзал дея баҳолайдилар.

Шундай қилиб, диверсификация – бу олдиндан қўйилган мақсад эмас, балки объектив жараённинг вужудга келиши натижасида амалга ошириладиган мажбурий чора-тадбирдир. Юқоридаги таърифларни умумлаштирган ҳолда, диверсификациялашга биз қуйидагича таъриф бердик: диверсификациялаш – бу бирор-бир маҳсулот ишлаб чиқаришга боғлиқликни камайтириш, капитал ресурсларини оқилона жойлаштиришни таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, янги бозорларни эгаллаш ва анъанавий бозорларда мавқени мустаҳкамлаш, миқёс ва синергетик самарага эришиш мақсадида ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

2. Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш бўйича хориж тажрибаси

Саноат миллий иқтисодиётда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг асоси ҳисобланади. У ишлаб чиқариш воситаларини доимий тарзда қайта ишлаб чиқаради. Саноат ишлаб чиқариши самарадорлигини оширишнинг аҳамиятли жиҳати шундан иборатки, ушбу тармоқнинг ривожланиши иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари, хусусан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, инфратузилма тармоқларининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиб мультипликатив самара беради. Айниқса, оғир саноатни ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у саноат ишлаб чиқариши, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, алоқа, транспорт савдо ва бошқа соҳаларнинг барча тармоқларини зарурий техника ва

технологиялар билан таъминлайди ҳамда техник тараққиётни жадаллаштиришга катта ҳисса қўшади.

Саноат тармоғининг ривожланиши натижасида иқтисодий муносабатларнинг мураккаб тизими ривожланади, шаҳарлар сони ошади, кишлоқ хўжалигининг ресурс базаси шаклланади, янги хом ашё манбалари шаклланади. Бошқа тармоқларга нисбатан саноат ишлаб чиқариши юқори рақобат афзалликларига эга. У мамлакатнинг экспорт ва валюта тушумлари шаклланишида ўзига хос ўрин эгаллайди, инновация фаолиятини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан ҳар қандай мамлакат иқтисодиётининг муваффақиятли тарзда ривожланиши саноат ишлаб чиқаришининг мақсадга мувофиқ таркибининг шаклланишига боғлиқ. Айни вақтда миллий иқтисодиётнинг бирор бир тармоққа боғланиб қолиши ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига салбий таъсир кўрсатади, миллий иқтисодиётни ушбу тармоқ маҳсулотлари нархлари ўзгаришига таъсирчан қилиб қўяди.

Бу эса ўзнавбатиди саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашни шарт қилиб қўювчи асосий омил ҳисобланади. Умуман, саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаши икки хил йўналишда кўриб чиқиш мумкин: саноат ишлаб чиқаришининг тармоқ таркибини диверсификациялаш ва унинг географик таркибини диверсификациялаш.

Саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашнинг бу икки йўналиши бир-бири билан боғлиқ бўлиб, уларнинг бирида юз берган ўзгариш иккинчисига таъсир кўрсатади. Саноатни таркибий ислоҳ этишда унинг тармоқ ва географик таркибини мукаммаллаштириш назарда тутилади.

Мамлакат иқтисодиёти, хусусан, саноатнинг диверсификациялашуви иқтисодий ўсишга ҳам ижобий таъсир этади. Бу эмпирик кузатиш ва тадқиқотлар орқали исботланган. Таъкидлаш жоизки, саноат таркибини диверсификациялаш ташқи савдо стратегияси билан яқиндан боғлиқ

бўлиб, уни амалга ошириш икки босқичда амалга ошади. Биринчи босқичда экспортга йўналтирилган тармоқлар сони ва товар турларининг кенгайтирилиши экспортдан тушадиган фойда миқдорининг ўсишига олиб келади ва барқарорлик даражасини оширади. Иккинчи босқичда эса экспортдан тушган даромад иқтисодиётнинг бошқа соҳаларининг ривожлантиришга йўналтирилади ва оқибатда умумий иқтисодиётда ўсиш кузатилади. Саноатни диверсификациялашни талаб этувчи иккинчи омил анъанавий ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати аҳоли сонининг ўсиш суръатидан паст. Натижада аҳоли жон бошига даромад тушиб боради ва бу турмуш даражасининг пасайишига олиб келади.

Шу каби хусусиятлари сабабли мамлакатлар саноатни диверсификациялаш масалаларига улкан эътибор қаратганлар. Уларнинг тажрибасини ўрганиш эса мамлакатимизда амалга оширилаётган диверсификация сиёсатининг самарали йўналишларини белгилашда муҳим ўринга эга.

Бир неча хорижий мамлакатларнинг ижобий натижаларга эришгани мисолида экспортни диверсификациялаш усуллари ва йўналишларини кўриб чиқишимиз мумкин. Саноатни диверсификациялаш усулининг Австралия тажрибасини олайлик. Саноатни диверсификациялашда амалга оширилган чора-тадбирлар мажмуасини шартли равишда уч гуруҳга ажратиш мумкин: инвестицион, информацион ва молиявий. Биринчи навбатда тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни мамлакат иқтисодиётининг экспортга йўналтирилган тармоқларига йўналтириш сиёсати амалга оширилди. Мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш, ишлаб чиқарувчиларнинг экспорт фаолиятини қўллаб-қувватлаш мақсадида ташкил этилган Австралия Савдо Комиссияси томонидан экспортчиларга хорижий мамлакатларнинг савдо-иқтисодий сиёсати, шароитлари тўғрисида ахборотлар тақдим этиш тизими ишлаб чиқилди. Кичик корхоналарининг экспорт фаоллигини ошириш, экспортга руҳлантириш мақсадида эса уларга товарларни хориж бозорларига олиб чиқишдаги

харажатларни қисман қоплаш учун давлат томонидан молиявий ёрдамлар тақдим этиш ҳам йўлга қўйилди.

Ушбу сиёсатнинг ижобий натижалари сифатида мамлакат экспортида юқори технологияларга асосланган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (биотехнология, ахборот-телекоммуникация, экологик маҳсулотлар) улуши ортиб бормоқда. Бундан ташқари экспортда хизмат турлари: туризм ва таълимнинг улуши ҳам сўнгги йилларда ўсиб бормоқда. Экспортнинг географик таркибида ҳам ижобий силжишлар кузатилди. Яқин Шарқ ва Лотин америкаси мамлакатлари билан савдо алоқалари ҳажми кўпайди. Бу каби ижобий натижалар олиб борилган иқтисодий сиёсатнинг самарали эканини исботлайди.¹⁹

Бир қатор Осиё мамлакатлари сингари Хитой иқтисодиёти ҳам экспортни қўллаб-қувватлаш эвазига саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялашга эришди. Хитой экспортининг ўзига хос хусусияти ташқи бозорга йўналтирилган ишлаб чиқаришнинг диверсификациясига катта эътибор қаратилгани, экспорт товарларида нарх рақобатбардошлигининг баландлигида намоён бўлади. Давлатнинг ушбу йўналишдаги сиёсатида ҳам, инвестицияларни тақсимлашда ҳам айнан экспортнинг диверсификациялашув даражасини кўтариш мақсади биринчи ўринда туради (рақобатбардошлигини оширишдан ҳам муҳим йўналиш сифатида қаралади). Минтақа мамлакатлари экспортига хос бўлган яна бир хусусият ишлаб чиқаришда юқори малакани кам талаб этувчи маҳсулотлар экспортига ихтисослашганидир. Чунки минтақанинг ишчи кучига бой экани меҳнат талаб этувчи тармоқларнинг ривожланишига замин яратади.

Малайзия учун экспортни ривожлантириш имконияти жуда юқори баҳоланади. Қулай географик жойлашув ва кўплаб савдо портларининг мавжудилиги мамлакат экспорт салоҳиятини кучайтиради. Мамлакатда иқтисодий ислохотлар дастлаб қуйидаги йўналишларда олиб борилди:

- ер ва ўрмон ресурсларнинг самарадорлигини ошириш;

¹⁹Юдаева, К. Как нам диверсифицировать экспорт? /К.Юдаева // [Электрон манба]. 2005. № 3. - 68 с.

- алоқа, транспорт ва энергия таъминоти инфратузилмасини ривожлантириш.

Ўтган асрнинг 70-йилларидан эса мамлакат экспортга йўналтирилган ташқи савдони ривожлантиришга катта эътибор қаратди. Экспортда арзон ишчи кучига таянган саноат тармоқларининг улуши юқори бўлган. Давлат экспортга йўналтирилган тармоқларда энг кам иш ҳақи нормасини белгиламаган ва касаба уюшмаларининг фаолитини чеклаган.

Макроиқтисодий сиёсатда ҳам ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш масаласи устувор саналган. Экспорт салоҳиятини ошириш ва ташқи бозорда Малайзия рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш мақсадида қатор дастурлар амалга оширилган бўлиб, унда экспортчи корхоналарни қўллаб-қувватловчи давлат кредитлари ва субсидиялари, ташқи бозорни ўзлаштиришда давлатнинг молиявий ёрдамларини бериш асосий инструментлардан ҳисобланган.

Иқтисодиётни, хусусан, саноатни ривожлантиришда Индонезия тажрибасида ҳам ижобий натижаларга эришилган. Нефт ва нефт маҳсулотларининг экспортдан тушган даромад давлат томонидан иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга йўналтирилган. Ислохотларнинг дастлабки босқичида экспортдан олинган даромад қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, янгиликларни амалга тадбиқ этиш ва гуруҳнинг юқори ҳосилдорликка эга навларини етиштиришни ривожлантиришга сарфланган. Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши саноатда фаолият юритувчи асосий қисм аҳолини арзон озиқ-овқат билан таъминлаш имконини берди.

Малайзия ва Индонезияда амалга оширилган миллий валюта девальвацияси ишлаб чиқариш харажатларини тушиши ва миллий ишлаб чиқарувчиларнинг ташқи бозордаги рақобатбардошлик даражасининг ортишига сабаб бўлди.²⁰

²⁰Юдаева К. Как нам диверсифицировать экспорт? / К.Юдаева //Proet Contra [Электронный ресурс]. 2005. № 3. Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/73663.htm>. Датадоступа: 09.08.2006. - 68 с.

Чили ташқи савдони ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқди ва амалага оширди. Биринчидан, иқтисодий қайта таркибий ташкиллаштириш ва инвестициялар жалб этиш мақсадида пул-кредит сиёсати олиб борди. Ишлаб чиқарувчиларга экспорт фаолиятини йўлга қўйиш, ташқи бозорларда маркетинг ишларини олиб бориш давлат кредитлари ҳисобига молиялаштирилди.

Иккинчидан, экспортни диверсификациялаш чора-тадбирлари амалга оширилди:

- ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш саноати экспортини ошириш;
- иқтисодийнинг экспортга йўналтирилган ва илм талаб тармоқларига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни кенг жалб этиш;
- минтақавий савдога интеграциялашувни тезлаштириш;
- иқтисодийнинг ресурс талаб ва бошва тармоқлари ўртасидаги боғлиқликни кучайтириш.

Учинчидан, давлат ва хусусий сектор ҳамкорлиги кучайтириш масалаларига катта эътибор қаратилди²¹. Айнан шу сиёсат орқали Чили Фонди ташкил этилган, ва бу Фондда давлат пуллари шаклланган. Тўпланган маблағлар эса ноанъанавий лойиҳаларни молиялаштиришга сарфланган. Бугунги кунда экспортга йўналтирилган вино ва балиқ саноатнинг ривожланишида ушбу Фонднинг аҳамияти катта. Шундай сиёсат натижасида мамлакатда узоқ муддат давомида ташқи савдонинг ўсиши таъминланди, экспортнинг вертикал диверсификациялашуви кузатилди ва ташқи савдони ривожлантиришнинг илмий асослари ишлаб чиқилди.²²

Таиланд мисолида ҳам ижобий натижаларга олиб келган давлат сиёсатини кўришимиз мумкин. Икки турдаги товарлар экспортини

²¹ Bonaglia, F. Export Diversification in Low-Income Countries: An International Challenge after Doha /F.Bonaglia, K.Fukasaku //Organisation for Economic Cooperation and Development [Electronic resource]. 2003. Working paper № 209. Mode access: www.oecd.org/dataoecd/13/28/8322001.PDF. Date of access: 10.08.2006. - 20 с.

²² Юдаева, К. Как нам диверсифицировать экспорт? /К. Юдаева //Proet Contra [Электронный ресурс]. 2005. № 3. Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/73663.htm>. Дата доступа: 09.08.2006. - 68 с.

кучайтиришга катта эътибор қаратилди: мамлакат устунлиги таъминланган ресурслар ва меҳнат сиғиси юқори бўлган электроника ва текстил саноати маҳсулотлари. Таиланд ҳамда Малайзия иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг таъсири ҳам катта. Анъанавий ва қиймати юқори бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилиш агросаноатнинг ривожланишига туртки бўлди. Таиланд гуруч ва каучук экспортини кенгайтирди, Малайзияда эса пальма ёғи ва каучук экспорти бўйича агентлик ташкил этилди. Ҳом ашё ресурслари экспортининг ривожлантирилиши 90 йилларда тайёр маҳсулотлар экспортига салбий таъсир этган инқироз даврида ўзини оқлади ва мамлакат иқтисодиётини инқироздан сақлаб қолди.

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши Коста-Рика экспортида ҳам ижобий натижаларни берди. Мамлакат экспорти 1961-1982 йилларда очик иқтисодиётга ўтишда йилига ўртача 14 фоиздан ўсди. Ислохотларни амалга оширишда дастлаб ишлаб чиқаришнинг рақобатбардошлигига урғу берилди. Давлат томонидан молиявий ёрдам эса анъанавий экспортни (қаҳва, банан, гўшт маҳсулотлари, какао) кенгайтириш ва янги тармоқларнинг экспорт фаолиятини компенсациялаш учун тақдим этилди. Экспорт тармоқ таркибининг кенгайиши билан (1980 йиллар) мамлакатда ташқи савдо тўсиқлари олиб ташлана бошланди.

Ушбу мамлакатлар экспорти узок муддат ҳом ашёга ихтисослашганига қарамасдан олиб борилган чора-тадбирлар экспортнинг такомиллашига сабаб бўлди. Мамлакатларда олиб борилган иқтисодий сиёсатни амалга ошириш хусусиятлари бир-биридан фарқ қилсада, уларда қуйидаги умумийликни кўриш мумкин:

Биринчидан, иқтисодий сиёсатдан кўзланган асосий мақсад иқтисодиёт ўсишини рағбатлантириш ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш бўлган. Иккинчидан, энг муҳим йўналиш сифатида экспорт базасини такомиллаштириш, экспортга йўналтирилган тармоқларни ривожлантириш масалалари олинган. Учинчидан, мамлакатларда

иқтисодий ислоҳотлар давлат томонидан олиб борилган. Яъни иқтисодий жараёнлар, ривожлантириш йўналишлари давлат томонидан белгилаб берилган. Давлатнинг қуйидаги йўналишларда олиб борилган ҳамкорлиги экспорт самарадорлигини оширганини кўришимиз мумкин:

- қулай ҳуқуқий-норматив базани яратиш;
- молиявий қўллаб-қувватлаш, кредит, субсидиялар тақдим этиш;
- маркетинг фаолиятини олиб боришда кўмаклашиш, ахборотлар тақдим этиш, маҳсулотларни етказиб беришда давлат кафолатларини тақдим этиш.

Жаҳон тажрибаси доим ҳам юқоридаги мисоллар каби ижобий яқун топмаган. Диверсификация йўналишларини белгилашда иқтисодий имкониятлар ва оқибатлар чуқур таҳлил қилиниши лозим. Кения мисолида экспорт диверсификацияси кутилган натижаларни бермаганлигини кўриш мумкин.

Кенияда анъанавий саноат ишлаб чиқариш маҳсулотлари(чай, қаҳва) экспортини камайтириш, мева ва балиқ маҳсулотларини қайта ишлаш,гуллар ва ҳўл мевалар, текстил тармоғининг экспортдаги ролини оширишга катта эътибор қаратилди. Натижада Кения бугунги кунда боғдорчилик маҳсулотлари ва гуллар етиштириш бўйича минтақада етакчи ҳисобланади, лекин қайта ишлаш тармоқларининг экспортдаги улуши кам, бу эса ўз навбатида экспорт самарадорлигини паст бўлишига сабаб бўлади.

Иқтисодиётнинг бир тармоғини бошқа тармоқлардан ажратилган ҳолда ривожлантириш мумкин эмас. Буни Уганда тажрибаси мисолида яққол кўриш мумкин. Уганда 1990 йилларга қадар ҳом балиқ экспортига ихтисослашган мамлакат эди. Экспортда қайта ишланган балиқ маҳсулотларининг улушини ортиши билан экспорт самарадорлиги ҳам ортиб борди. Бугунги кунда тармоқ ҳиссасига йилига 200 млн АҚШ доллари миқдорида фойда, иқтисодиёт банд бўлган 200 минг киши тўғри келади. Балиқ маҳсулотларининг 10 фоизи минтақа бозорларида сотилади, асосий қисми эса ярим тайёр маҳсулот сифатида Европа мамлакатларига

экспорт қилинади. Лекин тармоқнинг ривожланиши бир қатор муаммоларни вужудга келтирди. Бу муаммолар, айниқса, чиқиндиларни қайта ишлаш, маҳсулотларни сақлаш ва ташиш, сифат даражасини Европа талабларида бўлишини назорат қилишда намоён бўлди. Давлат томонидан бу муаммоларни ҳал этиш мақсадида Угандадан балиқ экспорт қилувчилар ассоциацияси ташкил этилди. Ушбу ташкилотнинг асосий вазифаси мамлакатда тармоқ вакилларининг фаолиятини мувофиқлаштириш, тармоқлараро кооператив алоқаларни кучайтириш ва тармоқ вакиллари манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат ҳисобланади. Ташкилот фаолияти давомида мамлакатда транспорт хизматлари нархи ва сифати истеъмолчилар фойдасига ўзгартирилди. Бу амалиёт ҳам жаҳоннинг бошқа ривожланган мамлакатларида самарали усуллардан бири сифатида қўлланилиб келинмоқда²³.

Иқтисодий диверсификация қилишда давлатнинг иштироки асосан ривожланаётган мамлакатларда кузатилади. Чунки иқтисодий ривожланган мамлакатларда саноатнинг диверсификациялашуви жараёни иқтисодийнинг ривожланиши билан биргаликда табиий жараён сифатида юз беради. Ривожланаётган мамлакатларда эса иқтисодий жараёнларни тезлаштириш мақсадида давлат томонидан қулай муҳит яратиб берилади.

Шу хусусиятига кўра диверсификация жараёнларини икки гуруҳ таснифлаш мумкин:

- табиий диверсификация — давлат ёки алоҳида ташкилотларнинг аралшувисиз, талаб ва таклиф ўзгариши билан юз берувчи диверсификация жараёнлари;
- қувиб етувчи диверсификация — иқтисодий барқарорликни таъминлаш, рақобатбардошликни ошириш мақсадида давлат иқтисодий сиёсати орқали рағбатлантириладиган диверсификация жараёнлари.

²³Юдаева, К. Как нам диверсифицировать экспорт? /К.Юдаева //Proet Contra [Электронный ресурс]. 2005. № 3. Режим доступа: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/procontra/73663.htm>. Дата доступа: 09.08.2006. - 68 с.

Қувиб етувчи диверсификацияда ривожланаётган мамлакатлар асосий йўналишларни белгилашда ривожланган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиши мумкин.

Хориж тажрибасини ўрганиш ва миллий иқтисодиётга тадбиқ қилишда мамлакатнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари инобатга олиниши лозим. Бунда мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси, жаҳон иқтисодиётида тутган ўрни, ташқи савдосининг ўзига хос жиҳатлари ва экспорт имкониятларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодиётни диверсификациялашнинг миллий модели (стратегияси) ишлаб чиқирилиши лозим. Бундай хусусиятлар инобатга олинмаган ҳолда иқтисодий ислохотлар кутилаётган натижаларни бермагани ҳолда, салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин.

I боб бўйича хулоса

1. Диверсификация кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Уни амалга ошириш усуллари, механизми, мақсади ва вазифалари турличадир. Бу эса унинг иқтисодий мазмунини тўлиқ ифодалайдиган ягона таъриф беришни қийинлаштиради. Шундай булса-да, барча диверсификация жараёнларининг туб моҳияти бир хилдир. Корхоналар фаолияти иқтисодий, ижтимоий ва илмий-техника шароитларининг кескин ўзгариши ташқи муҳитга, вазиятга мослашиш учун бошқаришга бўлган талабнинг ўзгаришига олиб келди. Жаҳон бозорларидаги кескин кураш, иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши ва техник тараққиётнинг сусайиши ишлаб чиқаришда туб ўзгаришларни амалга оширишни талаб қилди, чунки ишлаб чиқариш учун илғор техника ва технологияларни сотиб олишнинг ўзи етарли бўлмай қолди. Диверсификация капитал тўпланувининг кенг тарқалган шаклларида бирига айланиши кўп жиҳатдан айнан мана шу билан тушунтирилади.

2. таърифларни умумлаштирган ҳолда, диверсификациялашга биз куйидагича таъриф бердик: диверсификациялаш – бу бирор-бир маҳсулот ишлаб чиқаришга боғлиқликни камайтириш, капитал ресурсларини оқилона жойлаштиришни таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, янги бозорларни эгаллаш ва анъанавий бозорларда мавқени мустаҳкамлаш, миқёс ва синергетик самарага эришиш мақсадида ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

3. Хориж тажрибасини ўрганиш ва миллий иқтисодиётга тадбиқ қилишда мамлакатнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари инобатга олиниши лозим. Бунда мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси, жаҳон иқтисодиётида тутган ўрни, ташқи савдосининг ўзига хос жиҳатлари ва экспорт имкониятларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодиётни диверсификациялашнинг миллий модели (стратегияси) ишлаб чиқиши лозим. Бундай хусусиятлар инобатга олинмаган ҳолда иқтисодий ислохотлар кутилаётган натижаларни бермагани ҳолда, салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин.

II боб. Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши ривожланишининг ҳозирги ҳолати ва истикболлари

1. Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши динамикаси ва таркиби

Саноат ишлаб чиқариши ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллайди ва кўп жиҳатдан унинг ривожланиш даражасини белгилаб беради. Саноат ишлаб чиқаришининг тараққий топиши иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари, хусусан, қишлоқ хўжалиги, транспорт, хизмат кўрсатиш соҳаси ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Саноат тармоғининг ривожланганлик даражаси саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг юқори суръатларда ўсиши, жами экспортда тайёр саноат маҳсулотлари улушининг юқорилиги, қайта ишлаш саноатининг устувор ўринга эга бўлиши, инвестицион товарлар ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги, ялпи ички маҳсулот ва бандлик таркибида саноат ишлаб чиқаришининг аграр соҳага нисбатан юқори салмоққа эга бўлиши ва бошқа кўрсаткичлар орқали ифодаланади. Бу эса саноат ишлаб чиқаришининг юқори даражада диверсификациялашувини тақозо этади.

Саудия Арабистони жуда қисқа муддат мобайнида ижтимоий-иқтисодий қолоқликдан бир қатор иқтисодий кўрсаткичлар, хусусан, ялпи ички маҳсулот ҳажми ва унинг жон бошига тўғри келиши, киши бошига ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари ҳажми, саноат маҳсулотлари экспорти ҳажми бўйича ривожланган мамлакатлар даражасига яқинлашди. Бироқ бу кўрсаткичлар мамлакат саноат тараққиёти тўғрисида тўлиқ тасаввур бермайди. Бундай юқори кўрсаткичларга Саудия асосан нефть ва газ омили эвазига эришди.

XX асрнинг 40-йилларидан бошлаб нефть ва газ ресурсларини интенсив ўзлаштириш Саудия иқтисодий тараққиётига ҳал қилувчи таъсир кўрсатди. Мамлакатда кенг қўламли саноатлаштириш жараёнларини

амалга ошириш, ишлаб чиқаришга янги техника ва илғор технологияларни жорий қилиш, кўп тармоқли замонавий инфратузилма объектларини ривожлантириш, халқаро-савдо иқтисодий муносабатларда муҳим ўринни эгаллаш ва бошқа ижобий жараёнлар, энг аввало, Саудия Арабистонининг энергия ресурслари билан боғлиқ.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бугунги кунда Саудия Арабистони иқтисодиётининг асосини нефть ва газ ташкил этади. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг 53,9 фоизи нефть ва газ тармоғи ҳамда нефть кимёси саноати ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари нефть ва нефть маҳсулотлари экспортнинг 85 фоизи, давлат бюджети даромадларининг 90 фоизини беради²⁴.

Саудия Арабистони жаҳон нефть захираларининг умумий ҳажмида Венесуэладан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Жаҳон нефть захираларининг қарийб 1/5 қисми Саудия Арабистони ҳудудида жойлашган бўлиб, жами нефть захиралари ҳажми 267910 млн баррелни ташкил этади.

2.1-жадвал

Нефть захиралари бўйича жаҳоннинг энг йирик 10 та мамлакати (2013 йил 1 январь ҳолатига)

№	Мамлакатлар	Нефть захираси ҳажми, млн. баррель	Жаҳондаги улуши, %
1.	Венесуэла	297570	20,1
2.	Саудия Арабистони	267910	18,1
3.	Канада	175200	11,8
4.	Эрон	157300	10,6
5.	Ироқ	140300	9,5
6.	Қувайт	104000	7,0
7.	БАА	97800	6,6
8.	Россия	80000	5,4
9.	Ливия	48014	3,2
10.	Нигерия	37200	2,5
	Жаҳон бўйича	1481526	100

Манба: Statistical Review of World Energy, 2014

²⁴ Central Department of Statistics & Information - National Income statistics

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, нефть захираларининг умумий ҳажми ва унинг мамлакатлар бўйича тақсимланишида турли манбалардан бир-биридан фарқли кўрсаткичлар келтирилади. Бироқ барча манбаларда Саудия Арабистонинг жаҳон нефть захиралари бўйича жаҳоннинг энг етакчи мамлакатлардан бири эканлиги эътироф этилади. Айни вақтда мамлакат аҳолисининг нисбатан камлиги, нефть ишлаб чиқариш ҳажмининг катталиги ижтимоий-иқтисодий тараққиётда катта ижобий ўзгаришларни келтириб чиқарди. Саудия Арабистони нефть қазиб олиш бўйича ҳам жаҳонда иккинчи ўринни эгаллайди (2.2-жадвал).

2.1-жадвал

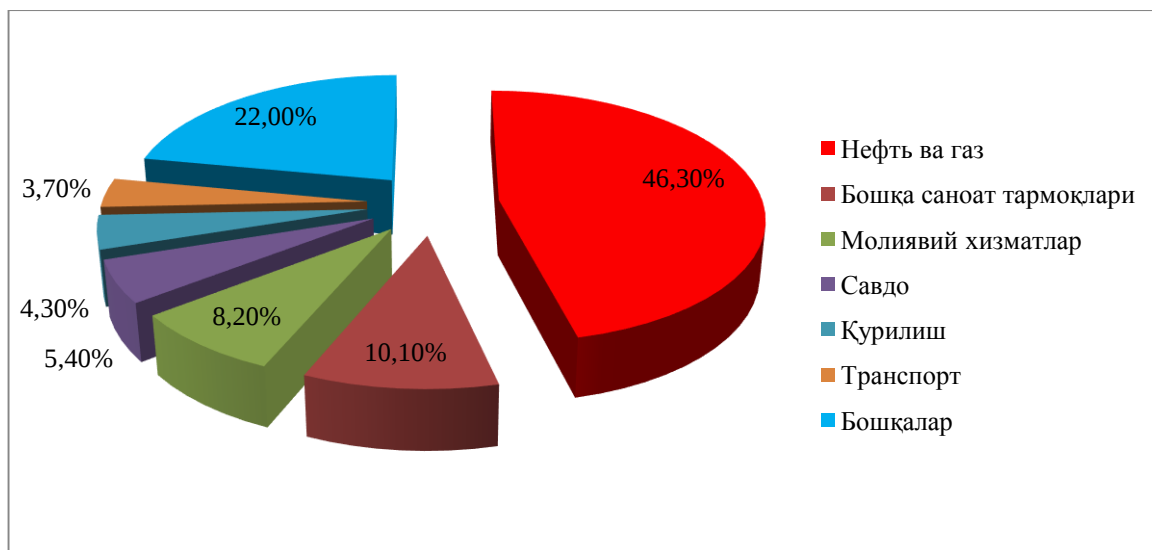
Нефть қазиб олиш бўйича жаҳоннинг энг йирик 10 та мамлакати (2013 йил 1 январь ҳолатига)

№	Мамлакатлар	Бир кунда млн. баррель	Жаҳондаги улуши, %
1.	Россия	10,9	12,8
2.	Саудия Арабистони	9,9	11,7
3.	АҚШ	8,4	9,9
4.	Эрон	4,2	4,9
5.	Хитой	4,0	4,7
6.	Канада	3,6	4,2
7.	Ироқ	3,4	4,0
8.	БАА	3,1	3,6
9.	Венесуэла	3,0	3,5
10.	Мексика	2,9	3,4
	Жаҳон бўйича	84,8	100

Манба: Statistical Review of World Energy, 2014

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Саудия Арабистони нефть қазиб олиш бўйича Россиядан кейин иккинчи ўринни эгаллайди ва бир кунда мамлакатда 2013 йил ҳолатига кўра 9,9 млн. баррель нефть қазиб олинади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Саудия Арабистонида мавжуд имкониятлар бир кунда нефть қазиб олишни кунига 13 млн. баррелга етказиш имконини беради.

Нефть ва газнинг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрнига баҳо бериш учун унинг мамлакат ялпи ички маҳсулоотидаги улушини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ (2.1-расм).

2.1-расм. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг тармоқ таркиби, %

Манба: Statistical Review of World Energy, 2014

Расм маълумотларидан кўриниб турибдики, Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг қарийб ярми нефть ва газ саноати ҳиссасига тўғри келади. Бу ҳолат эса мамлакат иқтисодиётини жаҳон газ ва нефть бозоридаги нархлар конъюнктурасига боғлиқ қилиб қўяди.

Буни 2007 йилда АҚШ ипотекали кредитлаш бозоридан бошланиб, кейинчалик жаҳоннинг барча мамлакатларини қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози яққол кўрсатиб берди. 2009 йилда жаҳон нефть нархларининг кекин пасайиб кетиши Саудия иқтисодиётига жиддий зарар етказди.

2.3-жадвал

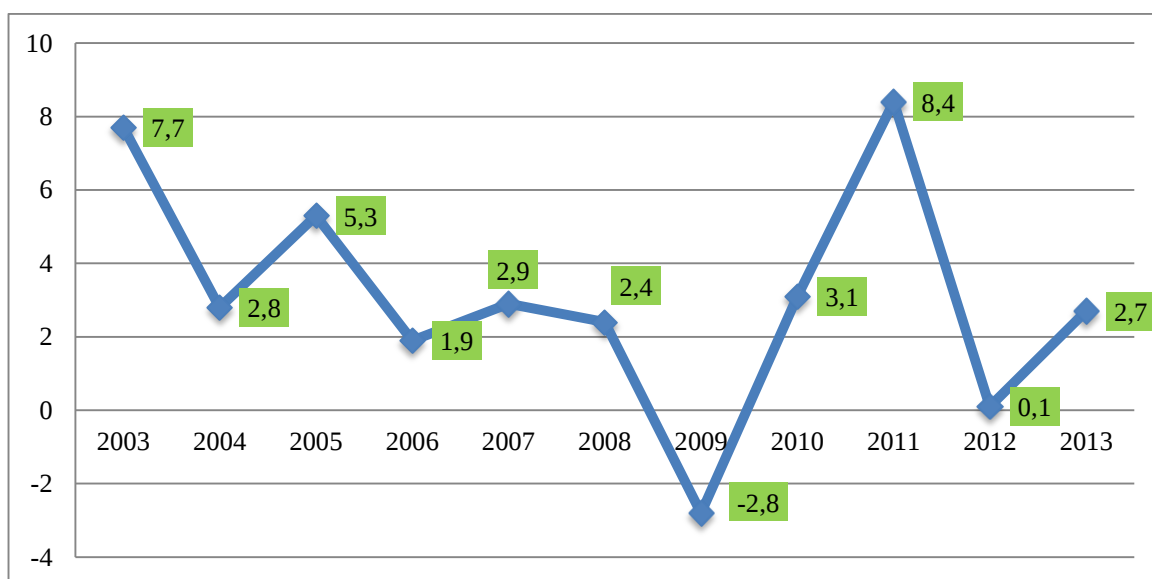
Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми динамикаси ва ўсиш суръатлари ҳамда жаҳон нефть нархларининг ўзгариши

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Нефть (Brent), USD/баррель	28,5	37,8	55,1	66,0	72,7	98,4	61,6	79,5	110,9
Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти, млрд. доллар	406,4	439,0	491,0	522,8	548,9	584,8	591,5	623,1	676,7
Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг ўсиш суръати, %	7,7	5,3	5,6	3,2	2,0	4,2	0,1	8,6	5,1

Манба: www.ereport.ru маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми ва ўсиш суръатлари билан нефть нархларининг ўзгариши ўртасида бевосита боғлиқлик кузатилади. Маълумки, нефть нархлари 2003-2008 йиллар давомида юқори суръатларда ўсиш тенденциясига эга бўлди. Бундай қулай конъюнктура шароитида Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми ҳам сезиларли даражада ўсди. Агар 2003-2008 йиллар давомида нефть нархи 28,5 доллардан 72,7 долларгача, яъни 3,4 марта ўсган бўлса, бу даврда Саудия ялпи ички маҳсулоти 1,44 мартага ўсган ва 584,8 млрд долларга етган. Бу даврда ялпи ички маҳсулотнинг ўртача ўсиш суръати 4,7 фоизни ташкил этган.

2008 йилнинг учинчи чорагидан бошлаб нефть нархларининг пасайиши Саудия ялпи ички маҳсулоти ҳажми ва ўсиш суръатларига сезиларли салбий таъсир кўрсатди. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2009 йилда нефть нархи 37,4 фоизга пасайган бўлса, Саудия ялпи ички маҳсулотининг қўимча ўсиш суръати атиги 0,1 фоизни ташкил этди, холос. 2010 йилдан бошлаб нефть нархларининг ўсиши билан Саудия Арабистонининг ялпи ички маҳсулоти ҳажми ҳам юқори суръатларда ўса бошлади.

2.2-расм. Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариши ҳажмининг ўсиш суръатлари

Манба: Central Department of Statistics & Information - National Income statistics, 2014.

Нефть нархларининг ўзгариши, айниқса, Саудия саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига кучли салбий таъсир кўрсатди (2.2-расм).

2.2-расмдан кўриниб турибдики, Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқариш ҳажми турли суръатларда ривожланган. Энг юқори кўшимча ўсиш суръати 2011 йилда қайд этилган бўлса (8,4 фоиз), 2009 йилда саноат ишлаб чиқариш ҳажми 2,8 фоизга камайган.

Юқоридаги таҳлил натижаларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Саудия иқтисодиёти нефть саноатига кучли боғлиқ. Бу эса мамлакат иқтисодиёти учун салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Бу салбий оқибатлар қуйидагилардан иборат:

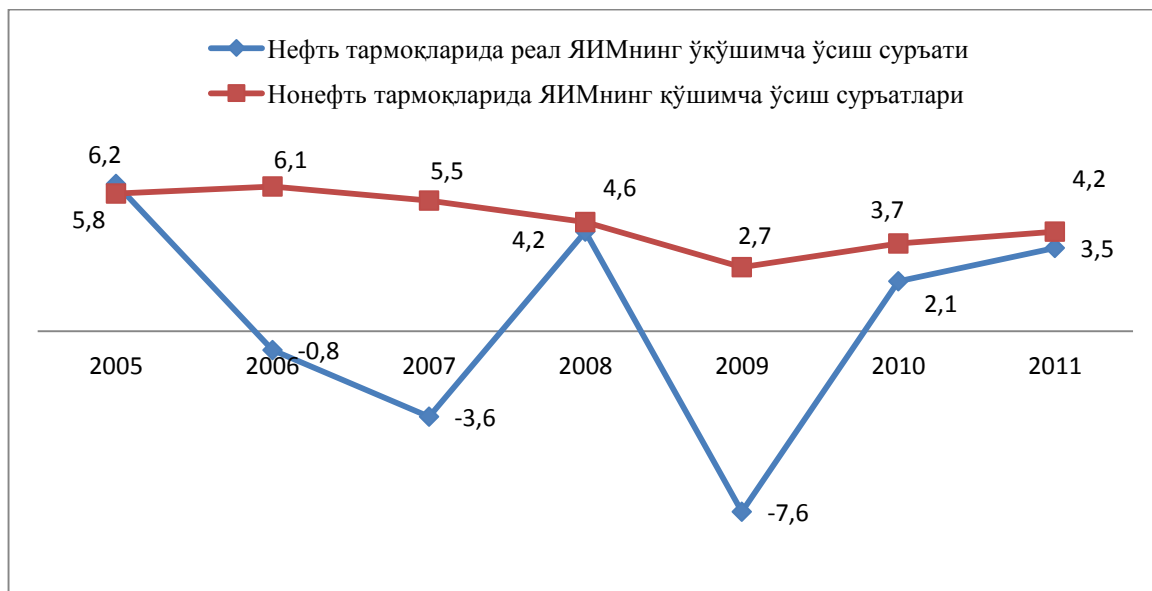
- хом ашё маҳсулотлари қийматида тайёр маҳсулотларга нисбатан кўшилган қиймат салмоғи паст бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, барқарор иқтисодий ўсиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашни таъминлашга иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳамда ишлаб чиқарилаётган ва экспорт қилинаётган товарлар таркибида тайёр маҳсулотлар улушини ошириш орқалигина эришиш мумкин;

- жаҳон хом ашё маҳсулотлари бозори конъюнктураси тайёр маҳсулотлар бозоридан фарқли ўлароқ нобарқарор ва унда тебранишлар даражаси юқори ҳисобланади. Бунинг энг асосий сабаби шундаки, хом ашё маҳсулотларининг нарх ва даромадлар бўйича талаб эластиклиги паст. Шу сабабли бу ҳолат макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш суръатларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин;

- нефть маҳсулотларида нарх тебранишлари амплитудасининг катталиги бюджет харажатларини режалаштириш имкониятини қийинлаштиради. Бу эса мамлакатда истиқбол режаларни ишлаб чиқишда, аҳоли даромадлари ва ижтимоий соҳа ривожланишини башоратлашда муайян қийинчиликларни келтириб чиқаради. Нефть бозорида ноқулай конъюнктура шаклланган шароитда ёки бюджет харажатларини

қисқартириш ёки молиялаштириш учун ташқи манбаларга мурожаат қилишга тўғри келади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Саудия Арабистони сўнгги йилларда нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантиришга ва шу орқали саноат ишлаб чиқариш таркибини диверсификациялашга алоҳида эътибор қаратмоқда. Бугунги кунда миллий иқтисодиёт таркибини диверсификациялаш Саудия Арабистони ҳукумати иқтисодий сиёсатининг энг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, давлатнинг саъй-ҳаракатлари ўлароқ бу соҳада муайян ютуқларга эришилмоқда. Буни қуйидаги расмда яққол кўриш мумкин (2.3-расм).

2.3-расм. Нефть ва noneфть секторларида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатлари, %

Манба: Central Department of Statistics & Information - National Income statistics, 2014.

2.3-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, сўнгги йилларда noneфть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатлари нефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатларига нисбатан сезиларли даражада юқори бўлмоқда. Агар 2005 йилда нефть секторида ялпи ички маҳсулот 6,2 фоизга ўсган бўлса, noneфть секторида бу кўрсаткич 5,8 фоизга тенг бўлган. 2011 йилда эса нефть ва noneфть

секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръати мос равишда 3,8 ва 4,2 фоизни ташкил этган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда Саудия Арабистони нефть секторида ялпи ички маҳсулот ҳажмининг пасайиши шароитида ҳам нонефть секторида ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсиши эвазига умуман ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсишига эришилган. Масалан, 2009 йилда нефть секторида ялпи ички маҳсулот ҳажми 92,4 фоизни ташкил этган бўлсада, нонефть секторидаги ўсиш эвазига Саудия ялпи ички маҳсулоти 0,1 фоизга эришган. Бу шундан далолат берадики, Саудия Арабистони саноат ишлаб чиқаришида амалга оширилаётган диверсификация жараёнлари ўз ижобий самарасини бермоқда.

Шу ўринда нефть сектори, давлат сектори ва нефтдан бошқа тармоқлар сектори тушунчалари тўғрисида тўхталиб ўтиш лозим. Нефть сектори хом нефтни қазиб олиш ва етказиб беришга оид бўлган ишлаб чиқариш фаолиятини ўз ичига олади.

Нефтдан бошқа тармоқлар сектори дейилганда хусусий корхоналарнинг нефть маҳсулотларини қайта ишлаш, саноатнинг бошқа тармоқларида ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги ишлаб чиқариш фаолиятлари, шунингдек, нефтдан бошқа тармоқлар секторининг давлат корхоналари томонидан бошқариладиган сегменти тушунилади. Демак, нефтдан бошқа секторга нефтни қайта ишлаш билан боғлиқ тармоқлар ҳамда қўшилган қиймат яратувчи бошқа тармоқлар тегишли бўлади.

Давлат сектори бошқа тармоқларда товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш бўйича давлат харажатларини ўз ичига олади. Давлат бюджет ассигнациялари ҳам нефть, ҳам нефтдан бошқа секторга йўналтирилади. Ялпи ички маҳсулотда нефтдан бошқа тармоқлар салмоғининг ўсиши эса Саудия ҳукумати диверсификация жараёнларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаётганлигини билдиради.

Шундай қилиб, таҳлил натижалари Саудия Арабистонида нефтдан бошқа сектор мустақил шаклланганлигини, унинг ривожланишига давлат

секторининг таъсири катта эканлигини ва истикболда нефтдан бошқа секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи ўсиш тенденциясига эга бўлишини кўрсатади.

2. Саудияда нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг шарт-шароитлари ва омиллари

Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш шарт-шароитлари, энг аввало, шу билан боғлиқки, бу мамлакатда ушбу жараённи амалга ошириш учун молиявий маблағлар масаласи у қадар долзарб эмас. Гап шундаки, XX асрнинг иккинчи ярмида нефть ва газ экспорти ҳисобига мамлакатда йирик миқдорда эркин алмашинадиган валюта захиралари вужудга келган. Бу ҳолат Саудия Арабистонининг жаҳондаги энг йирик рантье давлатлардан бирига айлантирди. Айни вақтда саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш учун йирик молиявий асос пайдо бўлди. Саудия Арабистонининг саноат ишлаб чиқаришини диверсификациялаш шарт-шароитларидан келиб чиқиб, бизнинг фикримизча, бу ерда нефть кимёси тармоғини ривожлантириш мақсадга мувофиқ ва бу диверсификациянинг муҳим йўналиши бўлиб қолмоғи лозим, чунки нефть кимёси, биринчидан, меҳнат ресурсларини кам талаб қилади. Бу эса Саудия манфаатларига мос. Иккинчидан, кўп капитал талаб қилади ва Саудия капиталга бой.

Учинчидан, арзон хом ашёни тақозо этади. Саудия Арабистони эса нефть захиралари ва ишлаб чиқариш бўйича жаҳондаги етакчи мамлакатлардандир.

Маълумки, Саудия Арабистони географик жиҳатдан учта йирик қитъа - Осиё, Африка ва Европа қитъалари туташган ҳудудда жойлашган. Бу мамлакат ҳудудидан халқаро аҳамиятга эга бўлган коммуникация тармоқлари ўтади. Азалдан Саудиянинг халқаро сиёсий, савдо-иқтисодий ва маданий муносабатлардаги мавқеини белгилаб беришда ушбу омил

муҳим роль ўйнаган. Бугунги кунда ҳам у ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бундан ташқари Саудиянинг географик жиҳатдан қулай жойлашганлиги жаҳоннинг турли мамлакатлари билан савдо-иқтисодий муносабатларни ривожлантиришга, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспорт қилишда харажатларнинг паст бўлишига ижобий таъсир кўрсатади. Бир сўз билан айтганда, Саудия Арабистони геосиёсий ва геоиқтисодий жиҳатдан қулай жойлашган мамлакатдир.

Саудия Арабистони – бозор иқтисодиётига ўтган йирик мамлакатлардан бири ҳисобланади. БМТ таснифи бўйича у, тез ривожланаётган мамлакатлар қаторига киради.

Нефт конлари очилиши Саудия Арабистонни бой давлатга айлантирди, лекин бугунги кундаги савдо, ишлаб чиқариш, энергетика мажмуаси, қишлоқ хўжалик, қурилиш ва банк соҳаларидаги тараққиёт натижасида Подшоҳлик дунёнинг энг тез ривожланаётган давлатига айланди. Ҳозирги вақтда Саудия Арабистони экспорт қилувчи давлатлар орасида 20 ўринни эгаллаб келмоқда ва иқтисодий жиҳатдан Араб дунёсининг энг жадал тусда ривожланаётган давлати ҳисобланади. Улкан маблағлар Подшоҳликнинг инфратузилмасига сарфланди: йўллар йилига 1100 км тезликда қурилмоқда, янги уйлар, касалхоналар, мактаблар ва ишлаб чиқариш корхоналар барпо этилмоқда.

Иқтисодиёт негизини нефт ва газ саноати ташкил этади. Бундан ташқари, қурилиш материаллар ишлаб чиқариш, маржонлар, марварид олиш, балиқ овлаш амалга оширилмоқда, ҳунармандчилик, кўчманчи чорвачилик мавжуд, хурмо дарахти, буғдой, арпа етиштирилмоқда. Қироллик нефт ва нефт маҳсулотлар, суюлтирилган газ, меваларни, товуқ тухуми, парранда гўшти экспорт қилади; оғир машинасозлик ва кимё саноати маҳсулотлар, транспорт ускуналар, металл, металлга ишлов берилган маҳсулот, тамаки маҳсулот, кийим-кечак, озиқ-овқат, ичимликлар импорт қилади.

Саудия Арабистонининг нефтдан олинадиган даромадлари 1973 йилда 4,3 млрд. долл. ташкил қилган (1938 й. – 0,5 млн. долл.), нефт шовшуви ҳисобига 70 йилларда 118 млрд. доллардан ошиб кетган, 1981 йилда нефт компанияларнинг тўғридан тўғри давлат фойдасига ажратмалари 80% ошиб кетди. Бошқа иккиламчи даражали даромадлар манбалари муниципал, порт, аэропорт ва йўл йиғимлари бўлди. Закот умумий давлат даромадининг 1% ташкил қилган. Замонавий капиталистик ишлаб чиқаришнинг бостириб кириши ва оммавий импорт маҳаллий ҳунармандчиликка ҳам, қишлоқ хўжалигига ҳам фалокатлидир, улар мамлакатнинг қолоқ анъанавий иқтисодиётини бузган. Ишлаб чиқариш фаолияти паст даромад берган, ва маҳаллий савдогарлар ҳисобланган Саудидлар намояндаларни жалб қилиш катта таваккалчилик билан боғлиқ бўлган. Улар чет элга сармояларни ўтказиш, савдога пул қўйиш, ер олиб-сотиш билан шуғулланиш, жуда деганда – инсофли ва қурилиш фирмаларга пул тикишни авзал кўришар эди. Бундай шароитда давлат иқтисодий ривожланишда аҳамиятли ўрин тутишга мажбур бўлган.

Саудия Арабистони муваффақиятли ривожланаётган БААдан фарқли ўлароқ, унда анъанали ислом ахлоқига жавоб бермайдиган туризм ва унга ўхшаш бизнесга ҳукмрон этувчи мутаносиб ёндошув бўлганлиги, шунингдек аҳамиятли даражада меҳнат ва нефт манбалари мавжудлиги сабабли – кенг қўламли саноатлаштирилган янгилашни авж олдирган.

Шак-шубҳасиз, охирги ўн йиллик ичида ғарб маданиятининг кўпгина моддий ютуқларидан фойдаланиш йўли билан саудиялик фуқароларнинг турмуш тарзи яққол замонланиши билан, жамиятнинг ўзида ўзга қадриятлар, ҳаёт меъёрлар ўзлаштириш ва уларни одатий мавжудлик шароитларига мослашиш секинроқ кечмоқда. Агар моддий ишлаб чиқариш соҳасида ғарбий тажрибани оддий ўзлаштириш мумкин бўлган бўлса, чунки техниканинг миллати мавжуд эмас, ижтимоий ва маънавий соҳада эса – ўзга ҳол.

Маиший техника тадбиқ этилганидан сўнг аёлнинг оиладаги ўрни ўзгарди. Моддий ишлаб чиқаришда меҳнатга эътирозлар билдиришни кенг тарқалиши, жиддий ишончлик кафолатлари билан давлат соҳасида ёки давлат хизматида ишлашга интилиш, хорижий ишчиларга худди замонавий қулларга муносабатда бўлиш (қиролликда қуллик фақат 1962 йилда бекор қилинган), аммо шунингдек – барқарор ниманидир сақлаб қолиш ислохотларнинг айрим кўринишларни ҳосил этди.

Саудия Арабистонида иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш шарт-шароитлари, энг аввало, шу билан боғлиқки, бу мамлакатда ушбу жараённи амалга ошириш учун молиявий маблағлар масаласи у қадар долзарб эмас. Гап шундаки, XX асрнинг иккинчи ярмида нефть ва газ экспорти ҳисобига мамлакатда йирик миқдорда эркин алмашинадиган валюта захиралари вужудга келган. Бу ҳолат Саудия Арабистонининг жаҳондаги энг йирик рантье давлатлардан бирига айлантирди. Айни вақтда миллий иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш учун йирик молиявий асос пайдо бўлди.

Саудия ҳукумати нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантиришга, кўп тармоқли иқтисодиёт асосларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратмоқда. Бугунга келиб ушбу мамлакатда озиқ-овқат саноати, кимё-технологияси, қишлоқ хўжалиги соҳаларида улкан ижобий ютуқларга эришилди.

Ҳозирги пайтда нефт секторидан ташқари, тоғ-кон ва енгил саноатнинг баъзи турлари, кимё маҳсулотлари, қурилиш ашёлари, маъдан буюмлар, пластмассалар, газлама, қоғоз, айрим озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ривожланиб бораётганлиги бу фикримизнинг далилидир.

Ҳукумат саноатни ривожлантиришда хусусий секторга катта эътибор бермоқда. Мамлакатда саудиялик ишбилармонлар фаолияти учун қулай шарт-шароитлар ва имкониятлар яратилган. Уларга катта инвестициялар берилиши, солиқдан озод қилиниши ушбу имкониятлар сирасига киради.

Кейинги йилларда Саудия Арабистони қишлоқ хўжалиги тез суръатларда ривожланиб, мамлакат аҳолисининг асосий озиқ-овқат маҳсулотларига (хурмо, буғдой, сабзавот, мевалар ва чорвачилик маҳсулотлари) бўлган эҳтиёжларини тўла қондирмоқда.

Қишлоқ хўжалиги хурмо ўстиришдан ва қўй, туя ва эчкиларни етиштиришдан турли туман маҳсулотни ишлаб чиқаришга ўтган ва натижада у Қиролликнинг халқ хўжалигида энг унумли тармоқлардан бирига айланди.

Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалиги миллий иқтисодиётда аҳамиятли ўрин тутмоқда. Ҳукумат сиёсати қишлоқ хўжалигида инқилобга олиб келди. Фермерлар ва қишлоқ хўжалик компаниялар маҳсулотни кўпайтириш борасида рағбатланиб турилган, уларга фойдаланилмайдиган ер майдонлари, ушбу майдонларни культивация жараёнида киритиш учун ва уларни ҳосил ва чорва етиштириш учун берилган.

Саудия Арабистон Қишлоқ хўжалик Банки истиқболли лойиҳаларни рўёбга чиқариш ишларида айрим фермерларга ва компанияларга ёрдам кўрсатиш мақсадида қарзлар беради. Қарз ва кредитлар бериш схемаси доирасида ушбу Банк 3132 зиёд янги қишлоқ хўжалик лойиҳаларни тасдиқлади.

Ҳозирги вақтда мамлакат ўзининг бўғдой, хурмо, сабзавот, кўпгина мева, сут маҳсулоти, тухум, жўжа, балиқ ва креветкаларда бўлган эҳтиёжини тўлиқ таъминлаган. Маҳсулотларнинг ортиқчаси экспорт қилинади, бу эса қум ва саҳро юрти учун энг юксак муваффақияти деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, Саудия Арабистонида сув танқислигига қарамай, унинг қишлоқ хўжалик соҳаси аҳамиятли ютуқларга эришди. Охириги йилларда давлат буғдойни импорт қилувчидан уни экспорт қилувчисига айланди.

Дехқончиликнинг муваффақиятли ривожланиши кўп жиҳатдан Қироллик ҳукумати томонидан олиб борилаётган фермерларни

рағбатлантиришга қаратилган сиёсати шарофати билан рўёбга ошди. Жумладан, маҳаллий фермерлар қулай узиш шартлари билан тижорат банклардан ғоизсиз кредитларни олиш имкониятига эга.

Ишлаб чиқаришни технологик жиҳатдан янгилаш ва техник модернизация тизимини шакллантирмасдан туриб ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлигини ошириш ва ташқи бозорга чиқишини таъминлаш мушкул. Бу эса, ўз навбатида, ушбу вазифаларни ҳал қилиш учун миллий ва хорижий инвесторларнинг маблағларини жалб қилишни тақозо этади.

Саудия Арабистонида саноат ишлаб чиқаришини модернизациялашнинг ўзига хос афзаллик жиҳати шундан иборатки, мамлакат ташқи савдосида йирик ижобий сальдонинг мавжудлиги (2010 йилда 136 млрд доллар ижобий сальдога эришилган) миллий иқтисодиётга йирик миқдорда ички инвестициялар киритиш имконини беради.

Углеводород хом ашёсига бўлган юқори нархлар натижасида шакланган қўшимча тушумларни ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришга, иқтисодиётни диверсификациялашга ва аҳоли турмуш фаровонлигини яхшилашга қаратилган ижтимоий дастурларни амалга оширишга сарфлаш имконияти мавжуд. Бюджет тушумида режалаштирилмаган йирик миқдордаги маблағлар давлатнинг қарз мажбуриятларини тўлашга сарфланади.

Давлат инвестицияларни бевосита давлат бюджети орқали ёки давлат тузилмалари ва “Жубайл ва Янбо Қирол комиссияси”, “Сауди Арамко”, “Сабик”, “Маадин” ва шу каби компаниялар орқали амалга оширади.

Фақат 2007-2010 йиллар давомида бюджет орқали нефть кимёси, тоғ-кон саноати, капитал қурилиш, электроэнергетика, чучук сув ишлаб чиқариш, транспорт, уй-жой қурилишига 37 млрд долларлик маблағ ажратилди. Бундан ташқари 2007 йилда 32 млрд доллар ҳажмдаги маблағлар соғлиқни сақлаш, таълим, уй-жой қурилиши, транспорт

инфратузилмасини кенгайтириш ва модернизациялаш, сув билан таъминлаш, канализация ва алоқа, шунингдек, Ар Риёд ва вилоят пойтахтларида саноат объектларини барпо этишга ажратилди.

Давлат томонидан молиялаштириладиган энг аҳамиятли лойиҳалар орасидан иккита экспортга йўналтирилган фосфат ва минерал ўғитлар ишлаб чиқариш (3,5 млрд доллар) ҳамда бокситлар қазиб олиш ва алюминий қуйиш (6 млрд доллар) бўйича мажмуаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

2007 йилда Саудия Арабистони Подшоҳлиги молия вазирлиги таркибига кирувчи давлат инвестиция фонди амалга оширилган тендерлар натижаларига кўра учта хорижий консорциумлар билан “Шимол-Жануб” темир йўлини қуриш бўйича шартнома имзолади. Бу темир йўл шимолда жойлашган фосфат ва боксит конларини (Ал Жаламид ва Аз Забира) Форс кўрфази қирғоқлари (Рас-аз-Зур) билан туташтиради ва ўғитлар ишлаб чиқариш ва алюминий қуйиш учун хом ашёни транспортда ташишни таъминлайди. Мазкур темир йўлининг умумий узунлиги 1765 км.ни ташкил этади. Лойиҳа қиймати 1,9 млрд долларга тенг.

САПга хос хусусиятлардан бири уларда иктисодиётнинг давлат сектори бюджетга боғланиб қолганлиги бўлиб, буни бартараф этиш учун ислохотлар стратегиясида давлат корхоналарини хусусийлаштириш вазифаси белгиланган. Бу тадбир давлат субсидияларини камайтиришга, ракобатни кучайтиришга хизмат килади. Шу билан бирга давлат сектори кўрсатадиган хизматларни (хусусан, коммунал хизматлар, узок муддатли молиялаштириш ва бошқаларни) бозор нархларида амалга ошириш режалари ҳам белгиланган.

Хусусий секторни ривожлантириш - модернизация стратегиясида кўзда тутилган энг муҳим йўналишлардан биридир. Бу борада энг аввало мавжуд қонунчиликка тегишли ўзгартиришлар киритиш кўзда тутилган. Хусусий секторга инвестиция қилиш йўлидаги тўсикларни камайтириш, хорижий ва маҳаллий корхоналарга бир хил шарт-шароитлар яратиш,

мулкчилик ҳукукини конунан мустаҳкамлаш оркали ракобатли бозор тизимини яратиш – бу йўналишдаги муҳим вазифалар сифатида қайд этилган.

Шунингдек, САПда иқтисодий тараққиётнинг муҳим омиллари сифатида кун тартибидан ички савдо, ракобат ва халқаро капитал ҳаракатини эркинлаштириш тадбирлари ўрин олган. Зеро бу омиллар хусусийлаштириш ва хусусий секторни ривожланишига керак бўлган янги технология ва капитални келишини таъминлайди.

Ўз навбатида капитал ҳаракатини либераллаштириш учун қатор ва муайян муоммолар ҳал этилиши лозим. Хусусан, бу мамлакатларда ички инвестицияларга нисбатан хорижий инвестициялар кучлироқ назорат этилиши, маҳаллий корхоналар билан хорижий корхоналарга белгиланган солиқлар ўртасида тафовутлар мавжудлиги ана шундай муаммолардан ҳисобланади. Шу муаммоларни бартараф қилиш, қимматбаҳо қўғозлар бозори ҳамда молия тизимини маҳаллий ҳамда минтакавий миқёсда такомиллаштириш - хусусий секторнинг кредит ва молия хизматларга талабини қондиришга хизмат қилади. Кучли назорат механизми эса очик ва ривожланган молия бозорини шакллантиришга ёрдам беради.

САПда ислохотлар стратегиясида белгиланган муҳим йўналишлардан яна бири - меҳнат бозорини ислох қилишга йуналтирилган бўлиб, бунда энг аввало ишсизлик муаммосини ҳал қилишга эришиш назарда тутилган. Бу борада даставвал юқори малакали ишчи кучи муаммосини ҳал этиш, маҳаллий ва хорижий ишчи кучининг меҳнат бозоридаги интеграциясини таъминлаш, янги иш жойларини яратиш вазифалари белгиланган.

Шунингдек, мазкур йўналишда узокни кўзлаган мақсадлардан бири - таълим соҳасини тўғри йўналишга солиш ва давлат харажатларини инсон капиталини шакллантиришга кўпроқ жалб этишдан иборатдир. Яна бир вазифа - қисқа фурсатда меҳнат бозоридаги ажралиб қолган сегментларни босқичма-босқич тугатиб боришдан иборат бўлиб, бунга маҳаллий ишчи

кучи учун давлат секторида иш жойини кафолатланишига чек кўйиш, хусусий ва давлат секторидаги иш хакидаги тафовутни йўқотиш, иш берувчи билан иш кидирувчи орасидаги масофани камайтириш оркали эришиш режалаштирилган²⁵.

Форс кўрфази мамлакатларида олиб борилаётган ислохотларни ҳамжихатлик билан татбиқ этишда минтакавий бозорнинг кенгайиб бориши катта аҳамият касб этади. Ушбу интеграция каттарок бозор яратиб, минтакада ракобатдошликини оширишга, глобализация жараёнларидан тўла фойдаланишга ёрдам беради.

Саудия Арабистони иқтисодиёти ривожланишининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари бу мамлакат иқтисодиётининг сўнгги беш йил ичида барқарор ўсганлигидан далолат беради. Жумладан, сўнгги беш йил ичида мамлакат ялпи ички маҳсулоти ўсиш суръатлари йилига ўртача 4-5 фоизни ташкил. Бундай ўсишнинг асосий манбаси нефтнинг нархи ошишига боғлиқ равишда даромадларнинг ўсишидан иборат бўлди.

Нефтни сотиш тушган қўшимча маблағлар ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш, иқтисодиётни диверсификация қилиш, аҳолининг турмуш даражасини кўтаришга қаратилган ижтимоий дастурларни амалга оширишга сарфланди.

Давлат бюджет ва “Жубайл ва Янбо қирол комиссияси”, “Сауди Арамко”, “Маадин” компаниялари воситасида катта инвестиция лойиҳаларини амалга оширмоқда. 2010 йилгача давлат томонидан нефт кимёси, тоғ-кон, капитал қурилиш, электр энергетикаси, сувни чучуклаштириш, транспорт, уй-жой қурилиши соҳасига 37,0 млрд. доллар сарфлаш кўзда тутилган. Бундан ташқари давлат томонидан 2007 йилда 32,0 млрд. доллар соғлиқни сақлаш тизими, таълим, транспорт инфратузилмасини кенгайтириш ва модернизация қилиш, сув таъминотини кенгайтириш бўйича лойиҳаларга йўллантилди. Давлат бюджетидан

²⁵ Goyal, Rishi, 2003, "Non-Oil Growth, Competitiveness, and the Labor Market," in United Arab Emirates: Selected Issues and Statistical Appendix, [IMF Country Report No. 03/67](#) (Washington: International Monetary Fund). – P.41–58.

ажратилувчи маблағ ҳисобидан амалга оширилувчи лойиҳаларга фосфат минерал ўғитлари ишлаб чиқарувчи ва боксит казиб олиш ҳамда алюминий ишлаб чиқариш соҳасига йўналтирилган. 2007 йилда тузилган йирик лойиҳа “Маадин” компанияси билан “САБИК” ўртасида минерал ўғитлар ишлаб чиқарувчи мажмуа қурилишини кўрсатиш мумкин.

Давлат компанияси бўлган “АРАМКО” ҳам нефт ва нефт кимёси соҳасига жуда катта инвестицияларни йўналтирмоқда. Жумладан, Жубайл ва Янбуда катта нефтни қайта ишловчи корхонасини қуришни мўлжаллаган. Бу дастурни амалга оширишга 81,0 млрд. доллар сарфлаш кўзда тутилган, 2013 йилга келиб қунига 12,5 млн баррель нефть казиб чиқариш имконини берувчи корхона ишга тушиши кўзда тутилган. 2013 ва 2014 йилга келиб Жубайл ва Янбудаги нефтни қайта ишловчи корхоналар ишга туширилиб, улар қунига 400 баррель нефтни қайта ишлаш қувватига эга бўлади.

Давлатга қарашли бўлган “САБИК” компанияси ҳам саноат соҳасига 27,3 млрд. долларни сарф этишни мўлжаллаган, бу лойиҳа доирасида Жудайлда учта нефт кимё корхонаси, “Янсаб” нефт-кимё мажмуаси ишга туширилади. Бундай саноат соҳаси киритилган йирик инвестициялар саноат ишлаб чиқариши кўрсаткичларининг ҳам юқори бўлишига олиб келди. Жумладан, таҳлил этилаётган даврда саноат ишлаб чиқаришининг ўртача ўсиш суръатлари 8-9%ни ташкил этди. Бунда давлат томонидан нефтга боғлиқ бўлмаган соҳага инвестицияларининг кенгайганлигини кўриш мумкин.

Шу билан бирга бу мамлакатнинг иқтисодиётига хос хусусият сўнгги йиллар инфляция даражасининг юқори бўлишидир. Инфляция даражасининг бундай ўсишининг сабаби қуйидагилар билан боғлиқ:

- 2006-2007 йиллар давомида АҚШ долларининг еврога нисбатан қадрининг тушиши, Саудия реал курсининг АҚШ долларига қатъий боғланганлиги инфляция импорти самарасини беради, яъни бу валютанинг ҳам қадри тушишига олиб келади;

- Нефть нархининг кескин ошиши бу мамлакатга келувчи молиявий маблағлар оқимини кенгайтирди. Натижада мамлакат иқтисодиётининг қатор соҳаларида иш ҳақининг, аҳоли даромадларининг ўсиши юз берди. Бундай ҳолат кўшимча талаб ўсишига олиб келади ҳамда асосий истеъмол товарлари нархининг кўтарилиши юз беради.

Ғарб мамлакатлари экспертларининг фикрларига кўра, жаҳон молиявий инқирозининг натижасида нефтнинг нархи бир неча марта тушишига қарамай, бундай юқори инфляция даражаси 2014 йилда ҳам сақланиб қолиши мумкин. Давлат томонидан инфляция даражасини жиловлаш учун қатор чора тадбирлар кўрилиши назарда тутилмоқда. Бундай чоралардан бири Саудия Арабистони миллий пулини ревальвация қилишдан иборат, лекин бундай сиёсатнинг бир қатор салбий жиҳатлари ҳам мавжуд, жумладан, ҳозир АҚШ долларига боғланган реал ташқи курс ўзгаришларига сезувчан бўлиб қолиши мумкин. Бу ҳол айниқса инқирозлар даврида мамлакат иқтисодиётига салбий таъсир ўтказади.

Мамлакатдаги асоий макроиқтисодий кўрсаткичларнинг таҳлили ишсизлик даражаси кўрсаткичи юқори эканлигидан далолат беради. Мамлакатда ишсизлик даражаси бўйича системалаштирилган маълумотлар мавжуд эмас, баъзи маълумотларга кўра, у 6,0-8,0 фоизни ташкил этади. Шу билан бирга Халқаро Меҳнат Ташкилотининг маълумотларига кўра ишсизлик даражаси 6,3%ни ташкил этади, лекин бошқа манбалар, жумладан, Жаҳон Банки маълумотларига кўра ишсизлик даражаси 12,5 фоиздан кўпроқ. Шунини таъкидлаш керакки, бу мамлакатнинг меҳнат бозорига хос хусусият хорижий ишчи кучидан фойдаланиш кўламларининг катталигидир. Бунинг омиллари турлича, жумладан, аҳоли сонининг камлиги, аёлларнинг меҳнат фаолиятида қатнашмаслиги, малакали кадрларнинг етишмаслиги, маҳаллий аҳолининг жисмоний меҳнат билан шуғулланишга мойиллигининг йўқлиги. Сўнгги йилларда мамлакатда хорижий мамлакатлардан иммигрантлар оқими камайтириш, меҳнат бозорини миллийлаштириш сиёсати олиб борилмоқда. Чунки

хорижий ишчи кучининг ҳиссаси катталиги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни келтириб чиқармоқда. Хорижий ишчи кучи ўтказмалари натижасида ялпи ички маҳсулотнинг 10% ортиғи ташқарига чиқиб кетмоқда. Натижада мамлакатнинг меҳнат бозоридаги давлат сиёсати миграцияни тартибга солиш сиёсатидан иборат бўлиб қолмоқда. Юқорида санаб ўтилган омиллар мамлакат меҳнат бозоридаги вазиятни белгилаб берувчи омиллар сифатида яқин келажакда ҳам сақланиб қолади.

Саудия Арабистони иқтисодиёти ривожланишига туртки бўлган омиллардан бири унинг 2005 йилда Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлганидир. САП ЖСТнинг тўла ҳуқуқли аъзоси сифатида, бир қатор имкониятлар ва манфаатларга эга бўлди. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- Миллий иқтисодиётни диверсификациялаш жараёни жадаллашди;
- Халқаро бозорда нефт кимёси ва газ қазиб олиш секторларининг рақобатбардошлик даражаси ортиди;
- ЖСТ аъзо давлатлари ҳудудидан молларни бепул ўтказиш ҳуқуқидан фойдаланиш имконияти;
- Стандартлаш ва маркалашга асослаган савдода нотариф чегаралардан кенг миқёсда фойдаланиш имконияти. Шунингдек, ички бозорнинг ҳимояси сифатида санитар ва фитосанитар чораларини қўллаш ҳуқуқи;
- Савдо ҳамкорлари билан келиб чиқадиган муаммоларнинг ЖСТ ишлаб чиққан механизм ёрдамида ҳал этиш
- Савдо муаммолари бўйича ЖСТ аъзо давлатлардан маслаҳат олиш;
- Миллий ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқарган товарларининг ички бозорда ортиқчалигини камайтириш;
- Экспорт ва импорт учун хорижий бозорларнинг кенгайтириш;
- Анча барқарор ташқи савдо муҳити;

- Адолатсиз савдодан ҳимоя;
- Ҳам маҳаллий, ҳам хорижий инвесторларни кўпроқ жалб қилиш ва рағбатлантириш;
- Савдо, ишлаб чиқариш ва бандлик даражасининг ортиши;
- Бахсларни тартибга солишнинг самарали тизимидан фойдаланиш;
- Кўп томонлама савдо тизимига кўпроқ таъсир қилиш;
- Фискал даромадларининг кўпайиши.²⁶

Энг муҳими таҳлил этилаётган даврда мамлакатнинг экспортдан олувчи даромадлари ортди. Жумладан, 2006-2011 йиллар мобайнида кироликнинг экспорт ҳажми барқарор ўсган, бу ерда ҳам нефт соҳаси, ҳам нонефть соҳасида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспорти ўсганлигини таъкидлаш керак. нефтдан келувчи даромадларнинг ўсиши мамлакат импортининг ҳам кенгайишига сабаб бўлди. Шу билан бирга кироликнинг савдо баланси мусбат эканлигини таъкидлаш керак. Экспорт маҳсулотларининг асосини нефт ва нефт маҳсулотлари (90%) ташкил этиб, асосий савдо шериклари – АҚШ (17,1%), Япония (16,3%), Жанубий Корея (9,7%), Хитой (8,2%), Тайвань (4,1%) ва Сингапур (4,0%). Импорт ҳажми 2008 йилда 92,4 млрд. долларга тенг бўлиб, унинг таркибида машина ва ускуналар, озиқ-овқат маҳсулотлари, кимёвий моддалар, автомшиналар, тўқимачилик маҳсулотлари ЖСТунлик қилади. Асосий импорт шериклари – АҚШ (12,6%), Хитой (9,4%), Германия (8,8%), Япония (8,1%), Италия (5%), шимолий Корея (4,9%), Буюк Британия (4,5%).

Саудия Арабистони Олий иқтисодий кенгаши томонидан хорижий инвестицияларни жалб қилишни эркинлаштириш тўғрисидаги қарор қабул қилингандан сўнг мамлакат иқтисодиётига хорижий инвестициялар оқими кенгайди. Хорижий инвесторлар суғурта, улгуржи ва чакана савдо, авиация, темир йўллар, телекоммуникация сектори сармоя киритиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Шу билан бирга нефтни қазиб олиш, Маака ва Мадинада кўчмас мулкка эгалик қилиш соҳасига хорижий инвестициялар

²⁶ www.iimes.ru

киритилиши таъқиқланган. Мамлакатнинг яхши ривожланмаган худудларида саноат шаҳарларни ташкил этиш лойиҳаси ишлаб чиқилиб, уларни барпо этишда хориж инвестицияларини кенг жалб этиш кўзда тутилган. Мамлакатнинг Жизан провинциясида алюминий ишлаб чиқарувчи комбинат атрофида шундай “саноат шаҳри” барпо этилиб, унга 4,0 млрд.долл. Хитой инвестицияси жалб этилди. Бундан ташқари Япония инвестициялари ҳам мамлакатдага жадал кириб келди.

II боб бўйича хулоса

1. Саудия Арабистони жуда қисқа муддат мобайнида ижтимоий-иқтисодий қолоқликдан бир қатор иқтисодий кўрсаткичлар, хусусан, ялпи ички маҳсулот ҳажми ва унинг жон бошига тўғри келиши, киши бошига ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари ҳажми, саноат маҳсулотлари экспорти ҳажми бўйича ривожланган мамлакатлар даражасига яқинлашди. Бироқ бу кўрсаткичлар мамлакат саноат тараққиёти тўғрисида тўлиқ тасаввур бермайди. Бундай юқори кўрсаткичларга Саудия асосан нефть ва газ омили эвазига эришди.

2. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бугунги кунда Саудия Арабистони иқтисодиётининг асосини нефть ва газ ташкил этади. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг 53,9 фоизи нефть ва газ тармоғи ҳамда нефть кимёси саноати ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари нефть ва нефть маҳсулотлари экспортнинг 85 фоизи, давлат бюджети даромадларининг 90 фоизини беради.

3. Саудия Арабистони жаҳон нефть захираларининг умумий ҳажмида Венесуэладан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Жаҳон нефть захираларининг қарийб 1/5 қисми Саудия Арабистони худудида жойлашган бўлиб, жами нефть захиралари ҳажми 267910 млн баррелни ташкил этади.

3. Саудия Арабистони нефть қазиб олиш бўйича Россиядан кейин иккинчи ўринни эгаллайди ва бир кунда мамлакатда 2013 йил ҳолатига кўра 9,9 млн. баррель нефть қазиб олинади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, Саудия Арабистонида мавжуд имкониятлар бир кунда нефть қазиб олишни кунига 13 млн. баррелга етказиш имконини беради.

4. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг қарийб ярми нефть ва газ саноати ҳиссасига тўғри келади. Бу ҳолат эса мамлакат иқтисодиётини жаҳон газ ва нефть бозоридаги нархлар конъюнктурасига боғлиқ қилиб қўяди. Буни 2007 йилда АҚШ ипотекали кредитлаш бозоридан бошланиб, кейинчалик жаҳоннинг барча мамлакатларини қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози яққол кўрсатиб берди. 2009 йилда жаҳон нефть нархларининг кекин пасайиб кетиши Саудия иқтисодиётига жиддий зарар етказди.

5. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми ва ўсиш суръатлари билан нефть нархларининг ўзгариши ўртасида бевосита боғлиқлик кузатилади. Маълумки, нефть нархлари 2003-2008 йиллар давомида юқори суръатларда ўсиш тенденциясига эга бўлди. Бундай қулай конъюнктура шароитида Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми ҳам сезиларли даражада ўсди. Агар 2003-2008 йиллар давомида нефть нархи 28,5 доллардан 72,7 долларгача, яъни 3,4 марта ўсган бўлса, бу даврда Саудия ялпи ички маҳсулоти 1,44 мартага ўсган ва 584,8 млрд долларга етган. Бу даврда ялпи ички маҳсулотнинг ўртача ўсиш суръати 4,7 фоизни ташкил этган. 2008 йилнинг учинчи чорагидан бошлаб нефть нархларининг пасайиши Саудия ялпи ички маҳсулоти ҳажми ва ўсиш суръатларига сезиларли салбий таъсир кўрсатди. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2009 йилда нефть нархи 37,4 фоизга пасайган бўлса, Саудия ялпи ички маҳсулотининг қўимча ўсиш суръати атиги 0,1 фоизни ташкил этди, холос. 2010 йилдан бошлаб нефть нархларининг ўсиши билан Саудия Арабистонининг ялпи ички маҳсулоти ҳажми ҳам юқори суръатларда ўса бошлади.

6. Саудия Арабистони сўнгги йилларда нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантиришга ва шу орқали саноат ишлаб чиқариш таркибини диверсификациялашга алоҳида эътибор қаратмоқда. Бугунги кунда миллий иқтисодиёт таркибини диверсификациялаш Саудия Арабистони ҳукумати иқтисодий сиёсатининг энг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, давлатнинг саъй-ҳаракатлари ўлароқ бу соҳада муайян ютуқларга эришилмоқда. Сўнгги йилларда нонефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатлари нефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатларига нисбатан сезиларли даражада юқори бўлмоқда. Агар 2005 йилда нефть секторида ялпи ички маҳсулот 6,2 фоизга ўсган бўлса, нонефть секторида бу кўрсаткич 5,8 фоизга тенг бўлган. 2011 йилда эса нефть ва нонефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръати мос равишда 3,8 ва 4,2 фоизни ташкил этган.

III боб. Ўзбекистон саноатида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш йўналишлари

1. Ўзбекистон саноати таркибини такомиллаштириш ва диверсификациялаш зарурияти ва омиллари

Ўзбекистон ўзи танлаган мустақил тараққиёт йўлидан бориб, бозор муносабатлари тизимини шакллантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ислохотларни янада чуқурлаштириш, турли соҳа ва тармоқлар ўртасида мутаносибликни таъминлаш вазифаларини амалга ошириб келмоқда. Бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг устувор йўналишларидан бири иқтисодиёт тармоқлари таркибида ислохотларни амалга ошириш ҳисобланади. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида олиб борилган иқтисодий ўсиш сиёсати иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш заруратини кўрсатади. Бозор иқтисодиёти шароитида таркибий ислохотлар макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналарни янги технология ва жиҳозлар билан жиҳозлаш, иқтисодиётда нодавлат сектор улушини ошириш ва бошқаларга йўналтирилади.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақилликга эришгандан сўнг мамлакатимиз Президенти бошчилигида иқтисодиётимизда замонавий бозор талабларига мувофиқ чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишни ўз олдига асосий мақсадлардан бири сифатида белгилаб олди.

Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида иқтисодиётнинг таркибий жиҳатидан ўзгартириш дастурининг бажарилишини таъминлаш, корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва модернизациялаш, ишлаб чиқариш тизимларини бунёд этишга ўта муҳим масала сифатида қараш зарурлиги давр талабидир. Миллий иқтисодиёт бир бири билан чамбарчас боғланган кўпгина макроиқтисодий элементлардан иборат мураккаб тизимдир. Бу элементлар орасидаги нисбатлар иқтисодий таркиб деб юритилади.

Иқтисодиётнинг таркиби халқ хўжалигининг мутаносиблигини, унинг самарадорлиги ва барқарор ўсишини таъминлаш учун улкан аҳамиятга эга. Ривожланган давлатларнинг иқтисодий муваффақиятлари кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришдаги умумий динамикани ва бошқа сифат ўзгаришларини таъминлаб берган чуқур таркибий ўзгаришлар билан изоҳланади. Жанубий-Шарқий Осиёнинг янги индустриал мамлакатларида ишлаб чиқаришнинг жадал ўсиши аввалам бор бу мамлакатлар учун ноанъанавий бўлган тармоқларни ривожлантириш ҳисобига рўй беда.

Иқтисодиёт таркиби – кўп қиррали тушунча бўлиб, уни хўжалик тизимининг турли элементларининг ўзаро нисбатини акс эттирувчи ҳар хил нуқтаи – назардан кўриб чиқиш мумкин. Одатда тармоқ, такрор-ишлаб чиқариш, ҳудудий ва ташқи савдо таркиблари ўзаро фарқланади.

Тармоқ таркиби миллий хўжалик тизимидаги турли тармоқлар ва бу тармоқлар ичига кирувчи кичик тармоқларнинг ўзаро нисбатларидан иборат. У ўта мураккаб бўлиб фан-техника тараққиёти, иқтисодиётнинг даврий ривожланиши ҳамда бошқа омиллар таъсирида миқдорий ва сифат ўзгаришларига учраб туради. Миллий иқтисодиётнинг тармоқ таркиби ижтимоий меҳнат тақсимооти асосида шаклланади.

Миллий хўжаликни иқтисодиётнинг асосий соҳаларига (қишлоқ хўжалиги, саноат, қурилиш, савдо ва умумий овқатланиш, транспорт ва алоқа, ва ҳ.к.) бўлиниши умумий меҳнат тақсимоотини ифодалайди. Ўз навбатида хусусий меҳнат тақсимооти бу соҳаларнинг ҳар бирида бир қатор тармоқлар мавжудлигини кўзда тутди. Масалан саноатда қазиб ва қайта ишловчи тармоқлар, қайта ишловчи тармоқларда - енгил ва озиқ овқат саноати, машинасозлик каби тармоқлар мавжуд. Машинасозлик тармоғининг ўзи бир неча кичик тармоқларга бўлиниб кетади.

Постиндустриал жамиятга ўтиш жараёнлари бу ривожланган давлатлар иқтисодиётининг тармоқ таркибида туб ўзгаришлар рўй бериши билан бирга борди:

- ЯИМни яратишда қишлоқ ва ўрмон хўжаликларининг, казиш ва оғир саноатнинг ҳиссаси муттасил камайиб борди;

- бир вақтнинг ўзида моддий ишлаб чиқаришнинг электрон машинасозлик, ракета-космик техника, назорат-ўлчов асбобларини ишлаб чиқарувчи илм талаб тармоқларинг устувор ривожланиши кузатилди;

- хизматлар соҳасининг, аввало соғлиқни сақлаш, фан, таълим, ижтимоий таъминот каби тармоқларнинг улуши ўсиб бормоқда. Иқтисодиётнинг тармоқ таркибидаги таркибий ўзгаришлар иш билан бандлилик таркибида ҳам худди шундай ўзгаришларни келтириб чиқарди.

Фан-техника кўз ўнгимизда кундан кунга ривожланиб тараққий этиб бораётган, иқтисодий ва барча ижтимоий муносабатлар тизимида чуқур сифатий ўзгаришлар кечаётган ҳозирги мураккаб ўтиш даврида иқтисодиётда салмоқли таркибий ўзгаришлар юз бермоқда. Шу нуқтаи назардан таркибий ўзгаришларни ўрганиш, тадқиқотларни олиб бориш назария ва услубларини яратиш, уларни амалга оширишнинг йўллари ва усулларини ишлаб чиқиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Мазкур масаланинг ижобий ҳал қилиниши эса иқтисодий мустақилликка эришиш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш имкониятини яратади.

Таркибий ислохотлар мақсади иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини, фан ва техниканинг охирги ютуқларидан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқаришни такомиллаштириш, аҳоли ижтимоий ҳимоясини ва фаровонлигини оширишни таъминлашдан иборат бўлади. Мазкур сиёсат асосини мамлакатнинг йирик табиий ресурслари, ички салоҳиятларидан самарали фойдаланиш, иқтисодиётнинг асосий тармоқларини тараққий эттириш ва уларнинг мамлакат ички иқтисодий муаммоларини ҳал этишга йўналтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва бошқалар ташкил этади.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг иқтисодиётда ўз моҳияти ва аҳамиятига кўра мутлақо янги мазмунга эга

бўлган жараёнлар юзага кела бошлади. Бу, энг аввало, иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида таркибий ўзгаришларнинг изчил амалга оширилиши билан бевосита боғлиқ эди. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда мамлакатимиз ҳукумати томонидан таркибий ўзгаришларни амалга оширишда қуйидаги вазифаларнинг устуворлиги белгилаб олинди:

- хом ашё етиштиришга ихтисослашган иқтисодиётимизнинг бир томонламалигини бартараф этиш;
- тармоқ тузулишини тубдан ўзгартириш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифати ва рақобатдошлигини жаҳон бозори талабларига жавоб берадиган даражага етказиш;
- мамлакатимиз энергетика ва озиқ-овқат мустақиллигини таъминловчи тармоқларни, ўзак тармоқлар ҳисобланувчи нефть ва газ саноатини ривожлантириш;
- ички бозорда талаб билан таклиф ўртасидаги муносаббатларга эришиш;
- қишлоқ хўжалигида пахта билан бир қаторда ғаллачилик, картошкачилик, ем-хашак етиштиришни ривожлантириш ва бошқалар.

Миллий тараққиётимизнинг дастлабки босқичидаёқ оқилон ва самарали иқтисодий сиёсатнинг ишлаб чиқилиши ва ҳаётга изчил равишда тадбиқ этилиши, барқарор ривожланишнинг асосий манба, омилларининг тўғри танланиши ва уларга устувор аҳамият қаратилиши кейинги йилларда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари таъминланишига имконият яратмоқда. Жумладан, бундай энг муҳим омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ:

- макроиқтисодий барқарорликнинг таъминланиши ва қулай макроиқтисодий шароитни яратилиши;
- иқтисодиётнинг муҳим тармоқларида таркибий ислохотларнинг янада чуқурлашуви;
- иқтисодиётни янада эркинлаштирилиши ва модернизациялаштирилиши;

- иқтисодиётда хусусий секторнинг роли ва аҳамиятининг оширилиши;
- тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий мустақиллиги ва ҳуқуқларини кенгайтириш орқали хусусий секторнинг ривожланишининг рағбатлантирилиши;
- моддий-техника ресурслари ҳамда тайёр маҳсулотларни сотиш ва сотиб олиш тизимини эркинлаштирилиши;
- корхоналарнинг молиявий хўжалик фаолиятига давлат назорати органлари аралашувини кескин қисқартирилиши ва ҳ.к.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш вазифаси иқтисодий ислохотларни амалга оширишда доимо диққатимиз марказида бўлиб, иқтисодий ривожланиш борасида эришган ютуқларимизнинг муҳим омили ҳисобланади. Жаҳон иқтисодиётида кечаётган мураккаб жараёнлар иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, рақобатбардошлигини ошириш учун унинг таркибий тузилишини муттасил такомиллаштириб бориш заруратини янада кучайтирди.

Иқтисодий ислохотларнинг ҳозирги босқичида таркибий ўзгаришлар сиёсати:

- мамлакат иқтисодиётининг диверсификациялашув даражасини кўтариш, яъни ишлаб чиқарилаётган товарлар ва хизматлар номенклатурасини кенгайтириш, ЯИМ, экспорт каби кўрсаткичларида алоҳида тармоқ маҳсулоти ёки маҳсулот гуруҳининг устунлик қилишига барҳам бериш;
- ташқи бозорлардаги конъюнктура ўзгаришларига кам таъсирчан бўлган тармоқлар ва соҳаларнинг ЯИМ ва бандликдаги улушининг юқори бўлишини таъминлаш;
- тайёр маҳсулот ишлаб чиқарувчи, шунингдек, экспорт қилувчи корхона ва тармоқларнинг хом ашё ва бутловчи қисмлар билан таъминланишида маҳаллий корхоналар улушининг устунлигига эришиш;

- юқори технологиялар ва замонавий техника билан билан куролланган, арзон ва сифатли, ташқи бозорда бемалол рақобатга кириша оладиган саноат тармоқларининг саноат ишлаб чиқариши кўрсаткичларидаги улушини ошириш;

- конъюнктура ўзгаришларига тез мослашувчан, капитал сиғими паст бўлган соҳа ва тармоқларнинг ялпи иқтисодий кўрсаткичлардаги салмоғини оширишга эришиш йўналишларида олиб борилмоқда.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириб бориш, чуқур қайта ишланган, тайёр, қўшилган қиймат ҳиссаси юқори бўлган маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқларни жадал ривожлантириш ва уларнинг ЯИМ ҳамда мамлакат экспортидаги улушини кўпайтириш муҳим аҳамиятга эга.

Республикамизда иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш борасида олиб борилган чора-тадбирлар натижасида ижобий сифат ўзгаришларига эришилди. Бу аввалам бор ЯИМнинг тармоқ таркибида рўй берган ўзгаришларда ўз аксини топади.

3.1-жадвал

Ўзбекистонда ЯИМ ишлаб чиқариш таркиби (умумий ҳажмга нисбатан %да)

	2000	2005	2008	2009	2010	2012
Саноат	14,2	21,1	22,3	23,6	23,9	24
Қишлоқ хўжалиги	30,1	26,3	19,4	18,2	18,0	17,5
Қурилиш	6,0	4,8	5,6	7,4	6,5	5,9
Транспорт ва алоқа	7,7	10,6	12,7	11,9	11,5	11,9
Савдо ва умумий овқатланиш	10,8	8,8	9,1	9,1	9,2	8,6
Бошқа тармоқлар	18,7	17,8	21,5	23,1	21,7	24,4
Соф солиқлар	12,5	10,6	9,3	6,7	9,2	7,7

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

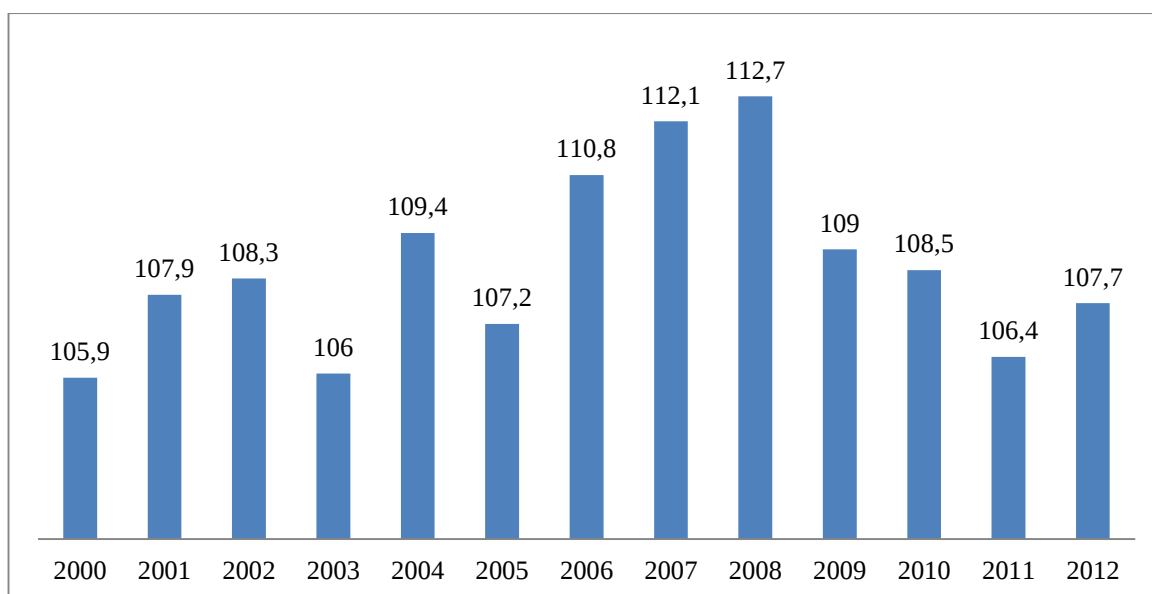
Саноатни устувор тарзда ривожлантириш, тармоққа инвестициялар жалб қилиш борасидаги саъйи ҳаракатлар натижасида тармоқнинг ЯИМдаги улуши кескин ортди. Агар 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил этган бўлса,

2012 йилда бу кўрсаткич 24 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 11,9 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 52 фоизга ўсди.

Саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатларининг юқорилиги тармоқнинг ЯИМдаги улуши ортиб боришига олиб келди. Саноат тармоқларида ишлаб чиқариш ҳажмларининг юқори суръатда ўсиши, аввалам бор, янги қувватларни ишга тушириш, корхоналарни техник ва технологик модернизация қилиш мақсадларига жалб қилинган инвестициялар ҳажмининг ортиши ва уларни самарали ўзлаштирилиши натижасида таъминланди.

Мамлакатимизда қабул қилинган инқирозга қарши чоралар дастури доирасида иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб қувватлаш бўйича белгиланган вазифаларни изчиллик билан амалга оширилиши, жумладан, маҳсулот экспорт қилувчи корхоналарнинг бюджет олдидаги ва банк кредитлари бўйича қарзларини тўлаш муддатларини узайтирилиши, саноат корхоналарида маҳсулот таннархини камайтириш бўйича чоралар, ички талабни қўпайтириш орқали саноат корхоналари маҳсулоти бозорини кенгайтириш, зарар кўриб ишлаётган саноат корхоналарини банклар балансига ўтказиш орқали уларни молиявий соғломлаштириш ишлари йирик инвестиция дастурларини муваффақият билан амалга ошириш саноат ишлаб чиқаришининг 2012 йилда ҳам ижобий динамикаси таъминланишига олиб келди.

Республикамиз бўйича асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг 2000 йилда 29,7 фоизи, 2005 йилда 32,6 фоизи, 2008 йилда 34,5 фоизи, 2009 йилда 28,4 фоизи, 2012 йилда 34,5 фоизи саноат тармоқларига йўналтирилган. Мамлакатимиз иқтисодиётига жалб қилинган хорижий инвестицияларнинг катта қисми (2000 йилда 62,4 фоизи, 2005 йилда 46,4 фоизи, 2008 йилда 47,2 фоизи, 2009 йилда 21,5 фоизи, 2012 йилда 45,4 фоизи) саноат тармоқларига йўналтирилганлиги ҳам юқоридаги фикрни яна бир бор тасдиқлайди.

3.1-расм. Ўзбекистон Республикасида саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръати (ўтган йилга нисбатан % да).

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Янги қувватларни ишга туширилиши, маҳсулот турларини диверсификация қилиш, янги турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш нафақат тармоқнинг ЯИМдаги улуши ўзгаришига, балки ички тармоқ таркибининг ўзгаришига ҳам олиб келди.

3.2-жадвал

Саноат ишлаб чиқаришининг тармоқ таркиби (жамига нисбатан %да)

	2000	2005	2008	2009	2010	2012
Саноат	100	100	100	100	100	100
Электрознергетика	8,5	11,3	8,6	8,9	8,4	7,9
Ёқилғи	15,3	16,2	20,1	21,5	19,7	18,3
Металлургия	11,4	19,4	15,5	14,1	14,7	12,4
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	9,9	13,0	16,2	16,2	16,2	17,0
Қурилиш материаллари	5,4	3,6	4,9	4,7	5,0	5,4
Енгил саноат	19,1	16,6	12,9	12,2	12,2	12,9
Озиқ -овқат саноати	13,3	8,2	10,6	11,2	12,6	14,0
Бошқалар	17,1	11,7	11,2	11,2	11,2	12,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000-2012 йиллар давомида Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришида сезиларли ўзгаришлар юз берган. Энг ижобий ўзгаришлардан бири шундан иборатки, таҳлил

килинаётган давр мобайнида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатининг улуши 9,9 фоиздан 17 фоизгача ўсган. Бу, энг аввало, енгил автомобиллар, автобуслар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ҳисобига юз берган. Айни вақтда ёқилғи саноатининг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши 15,3 фоиздан 18,3 фоизгача ўқганлигини ҳам таъкидлаш лозим.

2000-2012 йилларда саноат ишлаб чиқариши таркибида юз берган яна бир муҳим таркибий ўзгаришлардан бири енгил саноатнинг улуши 19,1 фоиздан 12,9 фоизгача пасайганлиги ҳисобланади. Бу, албатта, салбий тенденция ҳисобланиб, республикамизда енгил саноатни ривожлантириш учун барча-шарт-шароитлар мавжуд. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бошқа саноат тармоқларининг улуши сезиларсиз даражада ўзгарган.

Юқоридагилар билан бирга мамлакатимиз саноат ишлаб чиқариши таркибида юз бераётган таркибий ўзгаришларда айрим салбий жиҳатлар ҳам мавжуд. У ҳам бўлса, қайта ишлаш ва қазиб олиш саноати ўртасидаги ўзаро нисбатларда кузатилаётган ўзгаришлардир.

3.3-жадвал

Ўзбекистон саноатида қайта ишлаш ва қазиб олувчи саноат тармоқларининг улуши, %

	2005	2011
Қайта ишлаш саноати	54	41,3
Қазиб олиш саноати	39	48,4
Электр қуввати, газ ва сув ишлаб чиқариш ва тақсимлаш	7	10,3

Жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, 2005-2011 йиллар давомида қайта ишловчи саноатнинг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши 2005 йилга нисбатан 2011 йилда 54 фоиздан 41,3 фоизгача пасайган бўлса, қазиб олиш саноатининг улуши 39 фоиздан 48,4 фоизгача ўсган.

Бундай ўзгаришлар шундан далолат берадики, Ўзбекистон саноатида хом ашёга йўналганлик даражаси ортиб бормокда. Мамлакатимиз саноатида бундай салбий тенденциянинг шаклланиши кўп жиҳатдан мамлакатда юритилаётган инвестиция сиёсати билан боғлиқ. Гап шундаки, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида хорижий инвесторлар ўз

маблағларини юқори даромад келтирадиган ва таваккалчилик даражаси паст соҳаларга сарфлашни афзал биладилар. Шу муносабат билан хорижий инвесторлар Ўзбекистон иқтисодиётининг энг ишончли ва жозибадор соҳаси сифатида фойдали захираларни излаб топиш соҳасини танлай бошладилар.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон учун миллий саноат ривожланишининг энг муҳим йўналиши саноатнинг энг муҳим ва устувор тармоқларини модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта куруллантириш ҳисобланади.

2. Ўзбекистон саноат ишлаб чиқариши таркибини такомиллаштиришда хорижий инвестицияларнинг ўрни

Маълумки, саноат ишлаб чиқариши таркибини такомиллаштириш ва кўп тармоқли саноат ишлаб чиқаришини шакллантиришда хорижий инвестициялар жалб этиш муҳим роль ўйнайди. Шу сабабли Ўзбекистон ҳукумати бу соҳага алоҳида устуворлик бермоқда. Хусусан, 2012 йилда енгил саноат корхоналар сони 29 тага кўпайиб, жами йўналтирилган капитал қўйилмалар ҳажми 180,9 миллион АҚШ долларини ташкил этган.

Енгил саноат тармоғининг ўзида шу йили 5118 та янги иш ўринлари яратилган. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспорт қилиш натижасида соҳага 109,5 миллион доллар валюта кириб келган. Бу кўрсаткич ўтган йилларга нисбатан 45,2 фоизга кўп демакдир, яъни, 2011 йилда соҳага тегишли бўлган 28 та корхона ташкил этилиши учун жами 121,2 миллион АҚШ долларига тенг бўлган капитал қўйилмалар сарфланган. Соҳанинг экспорт ҳажми ҳам 75,4 миллион долларни ташкил этган. Бугунги кунда соҳада 2009 йилдан буён ҳисоблаганда жами 101 та корхона ишга туширилган. Соҳани модернизациялаш, техник-технологик жиҳатдан янгилаш, бугунги талабидан келиб чиқиб, замонавий корхоналарни ташкил қилиш учун соҳага таҳлил қилинаётган йиллар бўйича жами 506,2

миллион АҚШ долларига тенг инвестиция маблағлари йўналтирилган ва мақсадли ўзлаштирилган (3.4-жадвал).

3.4-жадвал

2009-2012 йилларда ишга туширилган «Ўзбекенгилсаноат» ДАК корхоналари бўйича маълумот

Йиллар	Корхоналар сони	Янги иш ўринлари Сони	Капитал қўйилмалар ҳажми (млн.долл)	Экспорт салоҳияти (млн.долл)
Жами	101	15423	506,2	351,4
2009 йил	17	3780	127,3	82,4
2010 йил	27	4260	116,0	84,1
2011 йил	28	2265	121,2	75,4
2012 йил	29	5118	180,9	109,5

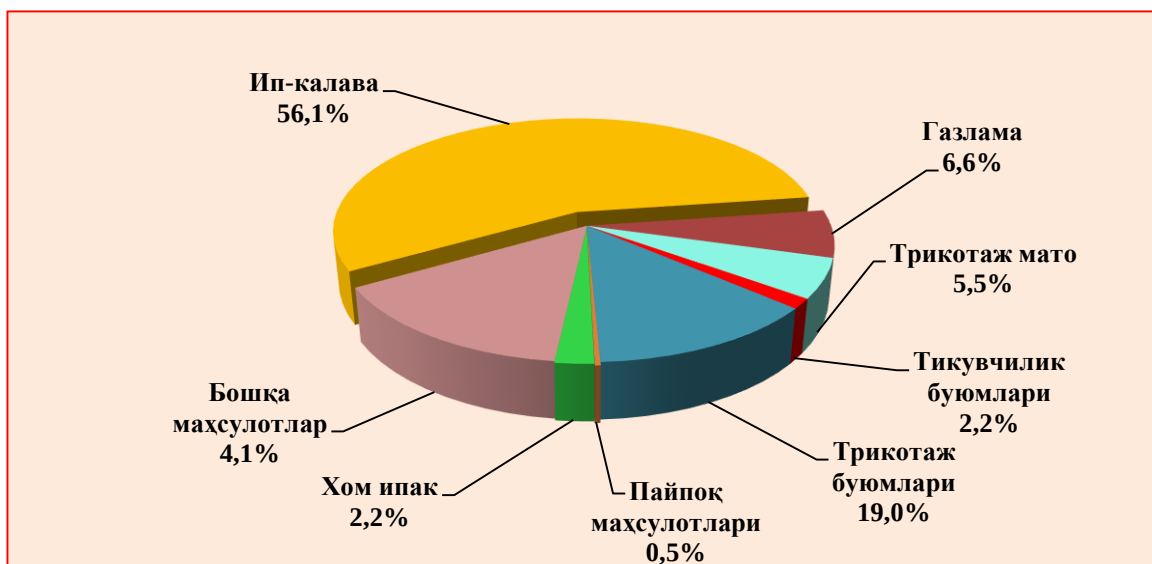
Манба: Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Маълумотларга кўра, тўқимачилик тармоғида ўтган йили умумий қиймати 194,8 миллион АҚШ долларига тенг 28 та инвестициявий лойиҳа амалга оширилгани тизимда шунча қўшимча қўшимча ишлаб чиқариш қувватини пайдо бўлиши ва янги маҳсулотлар тайёрлашнинг ўзлаштирилишига замин яратди. Пойтахтимиздаги “Rieter Uzbekistan” корхонаси фаолияти бунга мисол бўла олади. Айни пайтда бу ерда ишлаб чиқарилаётган янги маҳсулот - пилталаш машиналари тўқимачилик саноати корхоналарига етказиб берилмоқда²⁷.

Ўзбекистон енгил саноат корхоналари томонидан жаҳон андозаларига мос бўлган товар маҳсулотлари экспорти ҳам йилдан-йилга ошиб бормоқда. Экспорт таркибига қарайдиган бўлсак, умумий экспорт ҳажмининг 56,1 фоизи ип-калава маҳсулотига, 19 фоизи трикатаж бумларига, 6,6 фоизи газламаларга тўғри келади. Ташқи иқтисодий сиёсат олиб бораётганлиги, шунингдек, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирларини юмшатиш мақсадида фақатгина хом ашё ресурсларини экспорт қиладиган давлат сифатида эмас, балки тайёр маҳсулотларни четга чиқара оладиган давлат

²⁷ Аҳмедов И. Саноат тармоқларига йўналтирилаётган сармоялар иқтисодий барқарорлик ва фаровон турмуш кафолатидир. “Халқ сўзи” газетаси. 2012 йил 15 февраль, № 32 (5706).

сифатида ўз ўрнига эга бўлиб бормокда (Бугунги кунда: пахта хом ашёси (тола) экспорти умумий экспорт ҳажмининг 9 фоизини ташкил этади). Енгил саноатни ривожлантириш стратегияси бугунги кунда нафақат тугалланмаган босқичга (ип калава ва хом газлама) йўналтирилган, балки тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилганлигини ҳам кузатиш мумкин.

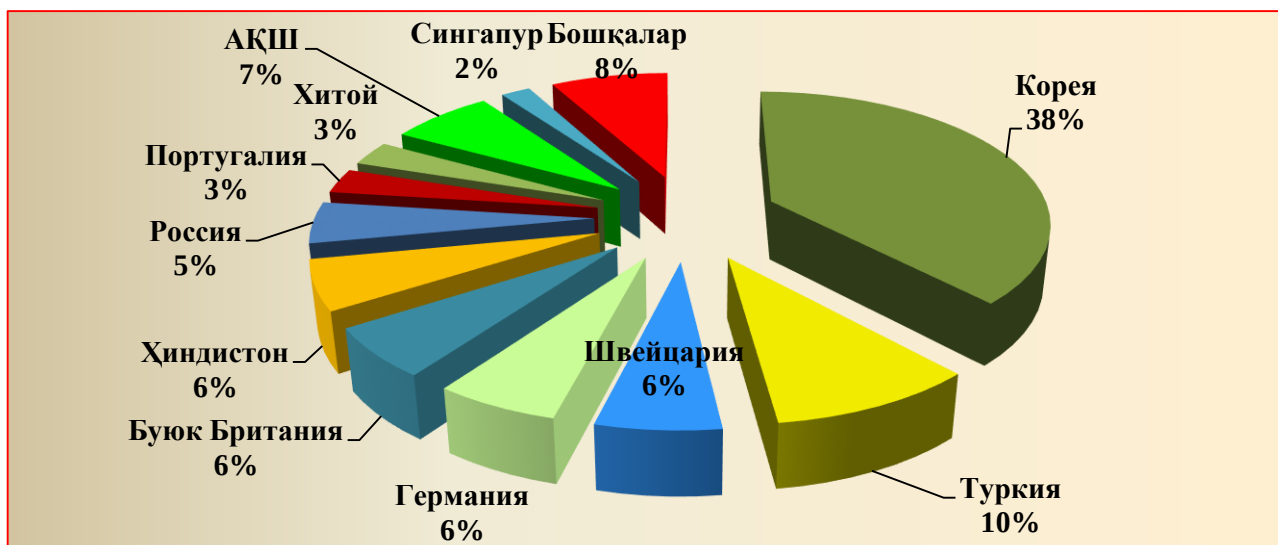
3.2-расм. 2012 йилда енгил саноат маҳсулотлари экспортининг таркиби

Манба: Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Муқобил бозорлар топиш мақсадида компания корхоналари Россия, Болтиқ бўйи республикалари, Туркия ҳамда Малайзияда ўтказилган енгил саноат маҳсулотлари ярмаркаларида иштирок этиб, аниқ шартномалар тузилмокда. Ҳозирда йирик экспортёр корхоналар томонидан 50 дан зиёд диллерлик тузилмалари Европа иттифоқи, Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги ва Осиё давлатларида ташкил этилган.

Енгил саноат соҳасида ташкил этилган қўшма корхоналар географиясига назар ташлайдиган бўлсак, бугунги кунда соҳани ривожлантириш борасида янги катта хориж сармоясига эга бўлган (хорижий инвестиция маблағларини киритган) давлатлардан бири Корея Республикаси ҳисобланади. Мазкур давлатнинг улуши 38 фоизни ташкил

этади. Кейинги ўринларда эса Туркия, Хитой, Германия, Буюк Британия ва бошқалар туради (3.3-расм).

3.3-расм. Хорижий инвесторларнинг (енгил саноат бўйича) Ўзбекистондаги улуши (2008-2012 йиллар)

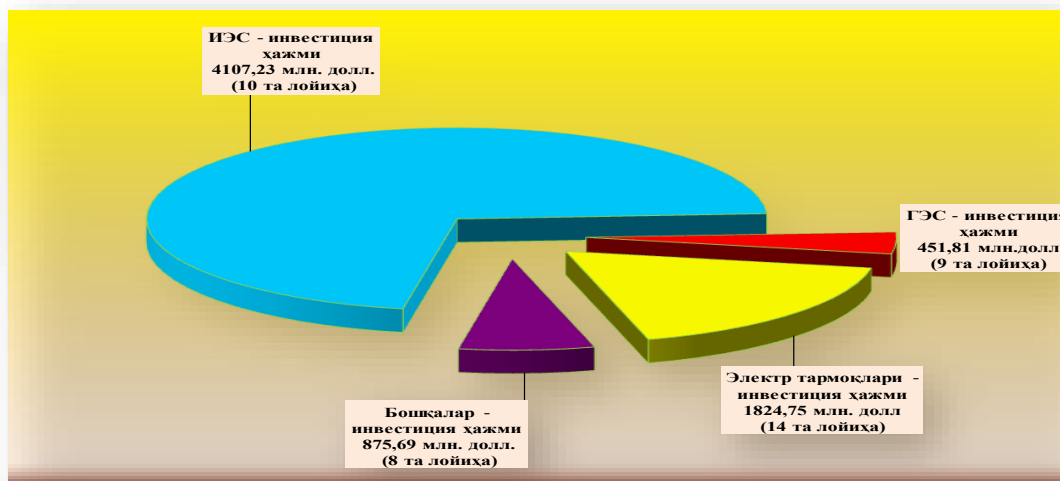
Манба: Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари

Соҳани янада ривожлантириш мақсадида 2013 йилда **30 та** корхона ишга туширилиши, **76 та** ҳудудий инвестицион лойиҳалар амалга оширилиши ва барча туманларда **1160 та** тикувчилик цехлари ташкил этилиши кутилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 ноябрдаги ПҚ-1855 сонли “2013 йил Давлат инвестиция Дастури тўғрисида”ги қарорига мувофиқ “Ўзбекенгилсаноат” ДАК томонидан 2013 йилга 18 та лойиҳа бўйича жами 147,7 млн. долларга тенг бўлган инвестициялар ўзлаштириш белгиланган. Бунинг натижасида 2013 йилда 261,7 минг тонна ип-калава, 148,6 миллион м² тайёр ип газлама, 40,6 минг тонна трикотаж мато, 138,8 миллион дона трикотаж маҳсулотлари, 25,5 миллион жуфт пайпоқ маҳсулотлари, 47,3 миллиард сўм тикувчилик буюмлари ишлаб чиқарилиши кутилмоқда.

Иссиқлик-энергияси, электр энергияси соҳаларини ривожлантиришга ҳукуматимиз томонидан стратегик аҳамиятга молик бўлган соҳалардан бири сифатида алоҳида эътибор қаратилмоқда. Таҳлилларни рақамлар орқали изоҳлайдиган бўлсак, ўтган 2012 йилда инвестицион лойиҳаларни

амалга ошириш натижаларига кўра мамлакат электр-энергияси соҳасида куйидаги ишлар амалга оширилди:

- 478 МВт генерация қувватлари;
- кучланиши 0,4-500 кВ бўлган, узунлиги 1503,3 км электр узатиш тармоқлари;
- 35 кВ ва юқори бўлган подстанцияларда 774 минг кВА трансформатор қувватлари, 557 та 6-10 кВли комплект трансформатор пунктлари ишга туширилди. Шу жумладан:
 - Самарқанд вилояти, Жомбой туманида 220 кВли “Чўпон-Ота” подстанцияси (125 минг кВА куч трансформаторини ишга тушириш билан);
 - 220 кВли “Қуйи-Мозор” подстанция (63 минг кВА куч трансформаторини ишга тушириш билан) реконструкция қилинди;
 - 220 кВ “ПС Фозилмон-ПС Лочин” оралиғидаги ХУЭТ (30 км), 220 кВ “ПС Қизил Роват - ПС Юлдуз” оралиғидаги (31,5 км) ХУЭТ қурилди, 220 кВ Сирдарё ИЭС-ПС Қорақиясой” оралиғидаги (71,8 км) ХУЭТ реконструкция ишлари бажарилди²⁸.

3.4-расм. 2011-2015 йилларга электр энергетика соҳасини устувор ривожлантириш дастури.

Манба: Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари

²⁸Қаранг: www.uzbekenergo.uz.

Соҳани юқори суръатларда ривожлантириш, аҳоли ва бошқа истеъмолчи корхоналарнинг ўсиб бораётган эҳтиёжини инобатга олган ҳолда электр-энергиясини ишлаб чиқаришнинг 2011-2015 йилларга мўлжалланган дастури ишлаб чиқилган (3.1.4-расм). Истиқболда ишга туширилиши лозим бўлган муҳим объектларнинг жами сони 41 та бўлиб, уни амалга ошириш учун жами 7259.48 млн. АҚШ доллари миқдорида инвестиция маблағлари ўзлаштирилиши режалаштирилган. Инвестицион маблағларнинг катта қисми компаниянинг ўз маблағлари эвазига бўлса, қолган қисми эса тижорат банкларининг имтиёзли кредитлари эвазига шакллантирилади.

Мамлакатимиз нефть, газ захираларига бой ўлка. Буни барчамиз биламиз. Аммо ушбу захираларнинг ҳам чеки-чегараси бор. Қолаверса, келажак авлод ҳам улардан баҳраманд бўлиши керак. Газ конларини қидириш, қазиб олиш, истеъмолчиларга етказиб бериш катта маблағ сарфи эвазига, қийин шароитлардаги бетиним, фидокорона меҳнат эвазига бўлаётганлигини таъкидлаш жоиз.

Табиий газ кимё саноатида ҳар турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун қиммат баҳо ҳом ашё бўлиб фойдаланилади. Бу борада республикада қатор лойиҳалар амалга ошириб келинмоқда. “Навои азот”, “Фарғона азот”, “Максам-Чирчиқ” корхоналарида минерал ўғит, нитрон тола ва бошқа юздан ортиқ турдаги иқтисодиёт тармоқлари ва аҳоли эҳтиёжи учун зарур маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Шўртангазкимё комплексида ташқи ва ички бозорда талаб юқори бўлган полителен гранулалари, пластмасса қувурлар ва бошқа турдаги пластмасса маҳсулотлари табиий газдан олинмоқда.

Республика иқтисодиёт тармоқлари ва аҳоли томонидан табиий газдан оқилона ва самарали фойдаланишнинг долзарб муаммоларига тўхталсак. Ўтказилган ўрганишлар, таҳлиллар табиий газдан фойдаланишда уни иқтисод қилиш манбалари мавжудлигини кўрсатмоқда.

Республика эҳтиёжи учун “Ўзбекэнерго” компанияси томонидан электр энергияси ишлаб чиқаришда асосан табиий газдан фойдаланилади. Республика иқтисодиёт тармоқларига етказиб берилаётган табиий газнинг 38,6 фоизи электр станцияларда ёқилади.

Табиий газни тежашга тўғридан тўғри электр энергиясини тежаб фойдаланиш таъсир қилади. Агарда республикадаги 5 млн. дан ортиқ хонадонда ҳар бирида ўртача 1 кун давомида атиги 1 кВт электр энергияни тежаб ишлатиш эвазига 2 млн куб метр, йил давомида эса 730 млн куб метр табиий газни тежаш мумкин экан.

Бунинг учун барча хонадонлардаги ёриткичларни энергия тежамлиги юқори бўлган ёриткичларга алмаштириш, кераксиз ёриткичларни вақтида ўчириш ва бошқа бир қатор тадбирларни амалга ошириш лозим бўлади.

2012 йилда қурилиши ниҳоясига етказилган энг йирик объектлар ҳақида гапирганда, Навоий иссиқлик электр станциясида Япониянинг “Митсубиси” компанияси томонидан ишлаб чиқарилган 478 мегаволт қувватга эга бўлган буғ-газ қурилмасининг ишга туширилганини алоҳида қайд этиш лозим (3.3.1-жадвал).

Ушбу лойиҳанинг амалга оширилиши йилига қўшимча равишда 2 миллиард 800 миллион киловатт соат электр энергияси ишлаб чиқариш имконини беради. Шунингдек, бу лойиҳа ҳисобидан шартли ёқилғи истеъмолини 1,8 марта камайтиришга, ҳар йили 400 миллион куб метр газни тежаш ёки 110 миллион доллардан ортиқ маблағни иқтисод қилишга эришамиз.

Автомобил саноатида Германиянинг дунёга машҳур “МАН” компанияси билан ҳамкорликда Самарқанд вилоятида йилига 3 мингта юк автомобили ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган янги комплексни бунёд этишнинг иккинчи босқичи якунланди.

Ушбу корхонада жаҳондаги энг юксак стандартлар асосида жиҳозланган юқори технологик ишлаб чиқариш ташкил этилди. Айтиш керакки, катта ҳажмдаги юкларни ташийдиган энг замонавий

автомобиллар ишлаб чиқарадиган мазкур корхона нафақат мамлакатимиз эҳтиёжини қоплайди, балки бу машиналарни экспорт қилишни ҳам таъминлайди.

3.5-жадвал

2012 йилда ишга туширилган 2013 йилда амалга оширилиши кутилаётган йирик лойиҳалар

№	Лойиҳа номи	Лойиҳа қуввати	Умумий қиймати (млн. долл.)
2012 йилда яқунланган йирик лойиҳалар			
“Ўзбекнефтегаз” МХК			
1	"Шуртаннефтегаз» негизида пропан-бутан аралашмаси қурилмасини барпо этиш (5 навбати)	50,0 минг тонна	74,2
“Ўзбекэнерго” ДАК			
2	Навоий ИЭС негизида буғ-газ қурилмасини барпо этиш	478 МВт	529,78
“Ўзкимёсаноат” ДАК			
3	Навоий вилоятида техник кремний ишлаб чиқариш ниташкил қилиш (1 босқич)	12,0 минг тонна	19,04
“Ўзавтосаноат” АК			
4	Самарқанд вилоятида юк автомобиллари ва компонентларини ишлаб чиқарувчи янги комплексни барпо этиш (II босқич)	3,0 минг дона	29,38
2013 йилда яқунланиши мўлжалланган йирик лойиҳалар			
“Ўзбекнефтегаз” МХК			
1	Мавжуд ДКС -1,2,3,4 ўрнига Газли сиқувчи компрессор станциясини барпо этиш	16 дан 25 МВтгача ошириш	261,13
“Ўзбекэнерго” ДАК			
2	«Тошкент ИЭС» ОАЖ негизида когенерацион буғ-газ технологиясини жорий этиш	27 МВт	62,99
“Ўзкимёсаноат” ДАК			
3	Дехқонобод калий ўғит заводини ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш (2 босқич)	200,0 минг тоннадан 600,0 минг тоннагача ошириш	254,8
“Ўзбекистон темир йўллари” ДАТК			
4	Жиззах-Янгийер икки йўналишли электрификация қилинган темир йўл линиясини барпо этиш (1 босқич)	187 км	320,74

Муборак газни қайта ишлаш заводида 258 минг тонна суюлтирилган газ ва 125 минг тонна конденсат ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган

заводнинг биринчи навбати фойдаланишга топширилди, “Шўртаннефтвергаз” корхонасида эса пропан-бутан қоришмаси асосида 50 минг тонна суюлтирилган газ ишлаб чиқарадиган қурилма ўрнатилди.

Яна бир йирик лойиҳа – умумий қиймати 250 миллион доллардан ортиқ бўлган Дехқонобод калийли ўғитлар заводининг иккинчи навбатини қуриш ишлари давом эттирилмоқда. Бу борадаги ишлар якунига етгач, корхонада йилига 600 минг тоннагача калийли ўғит ишлаб чиқариш имкони пайдо бўлади ва бу маҳсулотнинг 350 минг тоннадан кўпроғи экспорт қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 2012йилда Сурғил қони базасида ҳатто дунё мезонлари бўйича ҳам ноёб бўлган, қиймати 25 миллиард доллардан зиёдни ташкил этадиган Устюрт газ-кимё комплекси қурилиши бошланди. Мазкур объектнинг қурилиши 2016 йилда ниҳоясига етказилади ва бу корхона 4 миллиард 500 миллион куб метр табиий газни қайта ишлаш, 400 минг тонна полиетилен ва 100 минг тонна полипропилен ишлаб чиқариш имконини беради.

Ушбу лойиҳа технологик жиҳатдан дунёдаги энг илғор лойиҳалардан бири бўлиб, энг юксак даражадаги газ-кимё технологияларини жорий этишни кўзда тутди. Бу, ўз навбатида, табиий газдан 97 фоизгача этан, пропан ва бошқа қимматбаҳо компонентларни ажратиб олишни таъминлайди.

Мазкур лойиҳада етакчи хорижий банклар консорциуми, давлат кафолатларини жалб этмаган ҳолда, лойиҳаларни молиялаштириш принциплари асосида иштирок этмоқда.

2012 йилда Жанубий Африканинг “Сосол” компанияси ва Малайзиянинг “Петронас” корпорацияси билан ҳамкорликда қиймати 4 миллиард доллардан зиёдни ташкил этадиган, тозаланган метан асосида синтетик суюқ ёқилғи ишлаб чиқариш бўйича катта истиқболга эга бўлган йирик лойиҳани амалга ошириш бошланди.

Ушбу лойиҳа асосида барпо этиладиган завод дунёдаги санокли корхоналардан бири бўлиб, у синтетик суюқ ёқилғи – суюлтирилган газ, авиакеросин ва “премиум класс” тоифасидаги, яъни евро4 стандартидан кам бўлмаган дизел ёқилғиси ишлаб чиқаради²⁹.

Шунингдек, 2013 йилда “Ўзбекнефтегаз” МХК томонидан мавжуд ДКС -1,2,3,4 ўрнига Газли сиқувчи компрессор станциясини барпо этиш учун 261,13 миллион АҚШ доллари, “Ўзбекистон темир йўллари” ДАТК томонидан Жиззах-Янгиер икки йўналишли электрификация қилинган темир йўл линиясини барпо этиш (1 босқич) учун 320,74 миллион АҚШ доллари қийматига тенг бўлган инвестиция маблағлари сарфланиши режалаштирилган.

III боб бўйича хулоса

1. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақилликга эришгандан сўнг мамлакатимиз Президенти бошчилигида иқтисодиётимизда замонавий бозор талабларига мувофиқ чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишни ўз олдига асосий мақсадлардан бири сифатида белгилаб олди. Иқтисодий ислохотларнинг янги босқичида иқтисодиётнинг таркибий жиҳатидан ўзгартириш дастурининг бажарилишини таъминлаш, корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ва модернизациялаш, ишлаб чиқариш тизимларини бунёд этишга ўта муҳим масала сифатида қараш зарурлиги давр талабидир.

2. Республикамизда иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш борасида олиб борилган чора-тадбирлар натижасида ижобий сифат ўзгаришларига эришилди. Саноатни устувор тарзда ривожлантириш, тармоққа инвестициялар жалб қилиш борасидаги саъйи ҳаракатлар натижасида тармоқнинг ЯИМдаги улуши кескин ортди. Агар 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси

²⁹Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. - “Халқ сўзи” газетаси. 2013 йил 19 январь, № 13 (5687).

атиғи 14,2 ғоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилда бу кўрсаткич 24 ғоизни, транспорт ва алоқаниғ улуши тегишли равишда 7,7 ва 11,9 ғоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 ғоиздан 52 ғоизга ўсди.

3. Саноат ишлаб чиқаришиниғ ўсиш суръатлариниғ юқорилиғи тармоқниғ ЯИМдағи улуши ортиб боришига олиб келди. Саноат тармоқларида ишлаб чиқариш ҳажмлариниғ юқори суръатда ўсиши, аввалам бор, янғи қувватларни ишга тушириш, корхоналарни техник ва технологик модернизация қилиш мақсадларига жалб қилинган инвестициялар ҳажминиғ ортиши ва уларни самарали ўзлаштирилиши натижасида таъминланди.

4. 2000-2012 йиллар давомида Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришида сезиларли ўзғаришлар юз берган. Энг ижобий ўзғаришлардан бири шундан иборатки, таҳлил қилинаётган давр мобайнида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатиниғ улуши 9,9 ғоиздан 17 ғоизгача ўсган. Бу, энг аввало, енгил автомобиллар, автобуслар ишлаб чиқариш ҳажмниғ ўсиши ҳисобига юз берган. Айни вақтда ёқилғи саноатиниғ ялпи саноат маҳсулотидағи улуши 15,3 ғоиздан 18,3 ғоизгача ўсганлиғини ҳам таъкидлаш лозим.

5. 2000-2012 йилларда саноат ишлаб чиқариши таркибида юз берган яна бир муҳим таркибий ўзғаришлардан бири енгил саноатниғ улуши 19,1 ғоиздан 12,9 ғоизгача пасайганлиғи ҳисобланади. Бу, албатта, салбий тенденция ҳисобланиб, республикамизда енгил саноатни ривожлантириш учун барча-шарт-шароитлар мавжуд. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бошқа саноат тармоқлариниғ улуши сезиларсиз даражада ўзгарган.

6. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 2005-2011 йиллар давомида қайта ишловчи саноатниғ ялпи саноат маҳсулотидағи улуши 2005 йилга нисбатан 2011 йилда 54 ғоиздан 41,3 ғоизгача пасайган бўлса, қазиб олиш саноатиниғ улуши 39 ғоиздан 48,4 ғоизгача ўсган. Бундай ўзғаришлар шундан далолат берадики, Ўзбекистон саноатида хом ашёга йўналганлик даражаси ортиб бормоқда.

7. 2012 йилда енгил саноат корхоналар сони 29 тага кўпайиб, жами йўналтирилган капитал қўйилмалар ҳажми 180,9 миллион АҚШ долларини ташкил этган. Енгил саноат тармоғининг ўзида шу йили 5118 та янги иш ўринлари яратилган. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни экспорт қилиш натижасида соҳага 109,5 миллион доллар валюта кириб келган. Бу кўрсаткич ўтган йилларга нисбатан 45,2 фоизга кўп демакдир, яъни, 2011 йилда соҳага тегишли бўлган 28 та корхона ташкил этилиши учун жами 121,2 миллион АҚШ долларига тенг бўлган капитал қўйилмалар сарфланган. Соҳанинг экспорт ҳажми ҳам 75,4 миллион долларни ташкил этган. Бугунги кунда соҳада 2009 йилдан буён ҳисоблаганда жами 101 та корхона ишга туширилган. Соҳани модернизациялаш, техник-технологик жиҳатдан янгилаш, бугунги талабидан келиб чиқиб, замонавий корхоналарни ташкил қилиш учун соҳага таҳлил қилинаётган йиллар бўйича жами 506,2 миллион АҚШ долларига тенг инвестиция маблағлари йўналтирилган ва мақсадли ўзлаштирилган

Хулоса

Саудия Арабистонида нефтдан бошқа саноат тармоқларини ривожлантириш имкониятлари ва истиқболлари масалаларига бағишланган магистрлик диссертацияси натижаларини умумлаштириш қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

1. Диверсификация кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Уни амалга ошириш усуллари, механизми, мақсади ва вазифалари турличадир. Бу эса унинг иқтисодий мазмунини тўлиқ ифодалайдиган ягона таъриф беришни қийинлаштиради. Шундай булса-да, барча диверсификация жараёнларининг туб моҳияти бир хилдир. Корхоналар фаолияти иқтисодий, ижтимоий ва илмий-техника шароитларининг кескин ўзгариши ташқи муҳитга, вазиятга мослашиш учун бошқаришга бўлган талабнинг ўзгаришига олиб келди. Жаҳон бозорларидаги кескин кураш, иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши ва техник тараққиётнинг сусайиши ишлаб чиқаришда туб ўзгаришларни амалга оширишни талаб қилди, чунки ишлаб чиқариш учун илғор техника ва технологияларни сотиб олишнинг ўзи етарли бўлмай қолди. Диверсификация капитал тўпланувининг кенг тарқалган шаклларида бирига айланиши кўп жиҳатдан айнан мана шу билан тушунтирилади.

2. Диверсификациялашга берилган турли таърифларни умумлаштирган ҳолда, диверсификациялашга биз қуйидагича таъриф бердик: диверсификациялаш – бу бирор-бир маҳсулот ишлаб чиқаришга боғлиқликни камайтириш, капитал ресурсларини оқилона жойлаштиришни таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, янги бозорларни эгаллаш ва анъанавий бозорларда мавқени мустаҳкамлаш, миқёс ва синергетик самарага эришиш мақсадида ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

3. Хориж тажрибасини ўрганиш ва миллий иқтисодиётга тадбиқ қилишда мамлакатнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари инобатга олиниши лозим. Бунда мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражаси, жаҳон

иқтисодиётида тутган ўрни, ташқи савдосининг ўзига хос жиҳатлари ва экспорт имкониятларидан келиб чиққан ҳолда иқтисодиётни диверсификациялашнинг миллий модели (стратегияси) ишлаб чиқилиши лозим. Бундай хусусиятлар инобатга олинмаган ҳолда иқтисодий ислохотлар кутилаётган натижаларни бермагани ҳолда, салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин.

4. Саудия Арабистони жуда қисқа муддат мобайнида ижтимоий-иқтисодий қолоқликдан бир қатор иқтисодий кўрсаткичлар, хусусан, ялпи ички маҳсулот ҳажми ва унинг жон бошига тўғри келиши, киши бошига ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари ҳажми, саноат маҳсулотлари экспорти ҳажми бўйича ривожланган мамлакатлар даражасига яқинлашди. Бироқ бу кўрсаткичлар мамлакат саноат тараққиёти тўғрисида тўлиқ тасаввур бермайди. Бундай юқори кўрсаткичларга Саудия асосан нефть ва газ омили эвазига эришди.

5. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бугунги кунда Саудия Арабистони иқтисодиётининг асосини нефть ва газ ташкил этади. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг 53,9 фоизи нефть ва газ тармоғи ҳамда нефть кимёси саноати ҳиссасига тўғри келади. Бундан ташқари нефть ва нефть маҳсулотлари экспортнинг 85 фоизи, давлат бюджети даромадларининг 90 фоизини беради.

6. Саудия Арабистони жаҳон нефть захираларининг умумий ҳажмида Венесуэладан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Жаҳон нефть захираларининг қарийб 1/5 қисми Саудия Арабистони ҳудудида жойлашган бўлиб, жами нефть захиралари ҳажми 267910 млн баррелни ташкил этади.

7. Саудия Арабистони нефть қазиб олиш бўйича Россиядан кейин иккинчи ўринни эгаллайди ва бир кунда мамлакатда 2013 йил ҳолатига кўра 9,9 млн. баррель нефть қазиб олинади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, Саудия Арабистонида мавжуд имкониятлар бир кунда нефть қазиб олишни кунига 13 млн. баррелга етказиш имконини беради.

8. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулотининг қарийб ярми нефть ва газ саноати ҳиссасига тўғри келади. Бу ҳолат эса мамлакат иқтисодиётини жаҳон газ ва нефть бозоридаги нархлар конъюнктурасига боғлиқ қилиб қўяди. Буни 2007 йилда АҚШ ипотекали кредитлаш бозоридан бошланиб, кейинчалик жаҳоннинг барча мамлакатларини камраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi яққол кўрсатиб берди. 2009 йилда жаҳон нефть нархларининг кекин пасайиб кетиши Саудия иқтисодиётига жиддий зарар етказди.

9. Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми ва ўсиш суръатлари билан нефть нархларининг ўзгариши ўртасида бевосита боғлиқлик кузатилади. Маълумки, нефть нархлари 2003-2008 йиллар давомида юқори суръатларда ўсиш тенденциясига эга бўлди. Бундай қулай конъюнктура шароитида Саудия Арабистони ялпи ички маҳсулоти ҳажми ҳам сезиларли даражада ўсди. Агар 2003-2008 йиллар давомида нефть нархи 28,5 доллардан 72,7 долларгача, яъни 3,4 марта ўсган бўлса, бу даврда Саудия ялпи ички маҳсулоти 1,44 мартага ўсган ва 584,8 млрд долларга етган. Бу даврда ялпи ички маҳсулотнинг ўртача ўсиш суръати 4,7 фоизни ташкил этган. 2008 йилнинг учинчи чорагидан бошлаб нефть нархларининг пасайиши Саудия ялпи ички маҳсулоти ҳажми ва ўсиш суръатларига сезиларли салбий таъсир кўрсатди. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2009 йилда нефть нархи 37,4 фоизга пасайган бўлса, Саудия ялпи ички маҳсулотининг қўимча ўсиш суръати атиги 0,1 фоизни ташкил этди, холос. 2010 йилдан бошлаб нефть нархларининг ўсиши билан Саудия Арабистонининг ялпи ички маҳсулоти ҳажми ҳам юқори суръатларда ўса бошлади.

10. Саудия Арабистони сўнгги йилларда нефтдан бошқа тармоқларни ривожлантиришга ва шу орқали саноат ишлаб чиқариш таркибини диверсификациялашга алоҳида эътибор қаратмоқда. Бугунги кунда миллий иқтисодиёт таркибини диверсификациялаш Саудия Арабистони ҳукумати иқтисодий сиёсатининг энг устувор йўналишларидан ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, давлатнинг саъй-ҳаракатлари ўлароқ бу соҳада муайян ютуқларга эришилмоқда. Сўнгги йилларда нонефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатлари нефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръатларига нисбатан сезиларли даражада юқори бўлмоқда. Агар 2005 йилда нефть секторида ялпи ички маҳсулот 6,2 фоизга ўсган бўлса, нонефть секторида бу кўрсаткич 5,8 фоизга тенг бўлган. 2011 йилда эса нефть ва нонефть секторида ялпи ички маҳсулотнинг қўшимча ўсиш суръати мос равишда 3,8 ва 4,2 фоизни ташкил этган.

11. Республикамизда иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш борасида олиб борилган чора-тадбирлар натижасида ижобий сифат ўзгаришларига эришилди. Саноатни устувор тарзда ривожлантириш, тармоққа инвестициялар жалб қилиш борасидаги саъйи ҳаракатлар натижасида тармоқнинг ЯИМдаги улуши кескин ортди. Агар 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2012 йилда бу кўрсаткич 24 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 11,9 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 52 фоизга ўсди.

12. Саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатларининг юқорилиги тармоқнинг ЯИМдаги улуши ортиб боришига олиб келди. Саноат тармоқларида ишлаб чиқариш ҳажмларининг юқори суръатда ўсиши, аввалам бор, янги қувватларни ишга тушириш, корхоналарни техник ва технологик модернизация қилиш мақсадларига жалб қилинган инвестициялар ҳажмининг ортиши ва уларни самарали ўзлаштирилиши натижасида таъминланди.

13. 2000-2012 йиллар давомида Ўзбекистон саноат ишлаб чиқаришида сезиларли ўзгаришлар юз берган. Энг ижобий ўзгаришлардан бири шундан иборатки, таҳлил қилинаётган давр мобайнида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатининг улуши 9,9 фоиздан 17 фоизгача ўсган. Бу, энг аввало, енгил автомобиллар, автобуслар ишлаб чиқариш

ҳажмнинг ўсиши ҳисобига юз берган. Айти вақтда ёқилғи саноатининг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши 15,3 фоиздан 18,3 фоизгача ўсганлигини ҳам таъкидлаш лозим.

14. 2000-2012 йилларда саноат ишлаб чиқариши таркибида юз берган яна бир муҳим таркибий ўзгаришлардан бири енгил саноатнинг улуши 19,1 фоиздан 12,9 фоизгача пасайганлиги ҳисобланади. Бу, албатта, салбий тенденция ҳисобланиб, республикамызда енгил саноатни ривожлантириш учун барча-шарт-шароитлар мавжуд. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, бошқа саноат тармоқларининг улуши сезиларсиз даражада ўзгарган.

15. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 2005-2011 йиллар давомыда қайта ишловчи саноатнинг ялпи саноат маҳсулотидаги улуши 2005 йилга нисбатан 2011 йилда 54 фоиздан 41,3 фоизгача пасайган бўлса, қазиб олиш саноатининг улуши 39 фоиздан 48,4 фоизгача ўсган. Бундай ўзгаришлар шундан далолат берадики, Ўзбекистон саноатыда хом ашёга йўналганлик даражаси ортиб бормоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т: Ўзбекистон, 2014. - 42 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги қонуни. //Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари: II-китоб. - Т.:”Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1999. - 140-153-бетлар.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонуни. //Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари: II-китоб. - Т.:”Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1999. - 154-160-бетлар.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлар фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонуни. //Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. - Т.:Ўзбекистон, 2002. - 46-72-бетлар.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”ги Қонуни. “Халқ сўзи” газетаси, 2000 йил 13 июнь.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари:

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолиятини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. 2009 йил 9 апрель.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида алоҳида божхона режими ҳамда алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори. 2009 йил 23 апрель.

III. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарлари:

8. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. - Т.: “Ўзбекистон”, 1992. – 74 б.

9. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: “Ўзбекистон”, 1995. - 269 б.

10. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: “Ўзбекистон”, 1997. - 326 б.

11. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999. - 48 б.

12. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. /И.А. Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

13. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. /И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2010. – 80 б.

14. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. /И.А.Каримов. – Т: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

15. Каримов И.А. 2012-йил Ватанамиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади //2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маъруза. - “Халқ сўзи”, 2012, 20 январь.

16. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш //Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг устувор йўналишларига

бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2013, 19 январь.

IV. Асосий адабиётлар:

17. Абзаева А.Р. Россия в мусульманском мире. Экономические и политические аспекты диалога. – М.: Ин-т экономики РАН, 2009. – 246 с.

18. Александров И.А. Монархии Персидского залива: этап модернизации. - М.: Издательство «Дело и Сервис», 2000. - 544 с.

19. Аль-Барамии. Лига арабских государств. Смена приоритетов: от координации к единству. М., 2004. – 352 с.

20. Асаул А.Н., Б.М.Капаров, В.Б. Перевязкин, М.К. Старовойтов Модернизация экономики на основе технологических инноваций. – СПб.: АНО «ИПЭВ», 2008.

21. Ахмадиев Р.Я. Воздействие ресурсного потенциала на социально-экономическую модернизацию арабских стран. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2007. – 205 с.

22. Бекмуродов А.Ш., Гафуров У.В. Ўзбекистон – иқтисодийни модернизациялаш ҳамда ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги ва юксак босқичи йўлида. – Т.: Иқтисодий, 2008. – 126 б.

23. Бирюков Е.С. Страны ССАГПЗ на мировом рынке финансовых услуг: Монография / Е.С. Бирюков. — М. : Издательство «Экономика». 2007 — 224 с.

24. Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. – Т.: “Молия”. – 2010. – 328 с.

25. Виноградов А.В. Китайская модель модернизации. Поиски новой идентичности. – М., 2008.

26. Инновационное развитие: экономика, интеллектуальные ресурсы, управление знаниями / под ред. Б.З. Мильнера. — М.: ИНФРА-М 2009.

27. Инновационная Россия – 2020 (Стратегия инновационного развития РФ на период до 2020 года). - М.: Минэкономразвития, 2010

28. Кашук И.В, Модернизация экономики регионов на основе формирования системы отраслевых рынков. – М.: 2011.
29. Лахерере Ж. Нефть как энергоресурс: современные реалии и перспектива //Будущее нефти в качестве энергоресурса. – Абу Даби, ОАЭ: Центр стратегических исследований, 2003.
30. Макарова И. В. Потенциал модернизации машиностроительного комплекса региона: Монография/ Отв. ред. О. А. Романова. Екатеринбург, 2010. С. 23–24.
31. Модернизация и глобализация: образы России в XXI веке / Отв. ред. В.Г. Федотова. - М.: ИФ РАН, 2002.
32. Нуреев Р. Экономика развития: модели становления и модернизации рыночной экономики. – М.: Норма, 2008. – 367 с.
33. Панасюк М.В. Экономика и внешнеэкономическая деятельность исламских стран Ближнего и Среднего Востока: Учебное пособие / М.В. Панасюк – Казань: ТГГПУ, 2008. – 192 с.
34. Пахомова Л.Ф. Модели процветания (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия). М.: Институт востоковедения РАН, 2007. – 256 с.
35. Современные процессы модернизации экономики зарубежных стран/В.Б. Кондратьев (отв.ред.) и др. – М.: ИМЭМО РАН, 2012. – 364 с.
36. Симмонс Мэтью Р. Закат арабской нефти. Будущее мировой экономики/ Пер. с англ. В. Н. Горбатко. — М.: Поколение, 2007. — 496 с.
37. Черенков В. И. Внешнеэкономическая деятельность: основные операции: учеб. пособие. — Ростов н/Д: Феникс, 2007. — 541с.
38. Black C. The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History. N.Y.:Harper Colophon Books, 1975. P. 186-187.

V. Қўшимча адабиётлар:

39. Акаев А.А. 2012. О стратегии интегрированной модернизации экономики до 2025 года /Вопросы экономики. – М.: 2012. - №4. – С. 97–116.

40. Белякова Г.Я., Батукова Л.Р. Инновационная модернизация экономики: сущность понятия, его взаимосвязь с понятиями модернизация и модернизация экономики /Фундаментальные исследования. – М.: 2013. – №10. – С.12-28.
41. Белякова Г.Я. Проблемы модернизации и перехода к инновационной экономике /Евразийский Международный научно-аналитический журнал. Проблемы современности. – М.: 2010. – № 4 (36). – С.42-48.
42. Беляков А.А. Модернизация российской экономики: с чего начать // Бизнес и банки. - 2010. - №15.
43. Власова О. Забытые уроки прошлых успехов Всемирная история модернизации: Специальный выпуск //Эксперт. – 2009г. – № 1. – С.18-27.
44. Григорьев Л. Коррупция как препятствие модернизации // Вопросы экономики. - М, 2008. - №2.
45. Губанов С. Новая целевая задача и условия её решения //Экономист. – 2008. – № 3. – С. 9–14.
46. Дерпутьян Г. Модерн и модернизаторы //Эксперт. – М., 2010. – № 1. – С.23.
47. Евсеев О. С. Инновационная восприимчивость национальной экономики в условиях модернизации // Молодой ученый. – 2012. – №1. Т.1. – С. 98-104.
48. Зверев А.В. Инновационная политика - основа модернизации российской экономики // Маркетинг. - М, 2008. - №6.
49. Корнаи Я. Инновация и динамизм: взаимосвязь систем и технического прогресса /Вопросы экономики. – М.: 2012. - №4. – С.4-31
50. Кучуков Р Модернизация экономики: проблемы и задачи /Экономист. – 2010. – №1. – С.5-17.
51. Новый курс: модернизация российской экономики. (Сборник статей) // Финансовый бизнес. - 2010. - №2.

52. Пашковский В.С. Государственные институты развития как средство модернизации российской экономики // Бизнес и банки. - М, 2008. - №10.

53. Попова Е. В. Основные направления модернизации российской экономики//<http://bujet.ru/article/98452.php>

54. Рогова О.Л. Модернизация экономики России: шаг вперед или два шага назад? // Бизнес и банки. - 2010. - №9.

55. Рустамов Э. Принципы эволюционной модернизации переходных экономик //Вопросы экономики. М., 2009. – № 7. – С.11-19.

56. Сенчагов В. Способствует ли бюджет - 2010 модернизации российской экономики? // Вопросы экономики. - 2010. - №2.

57. Сухарев О. Модернизация экономики России // Инвестиции в России. - 2010. - № 2.

58. Согомонов А.Ю. Этика догоняющей модернизации //Журнал «Неприкосновенный запас». – М., 2010. – № 6. – С.56-67.

VI. Даврий наshrлар, статистик tўпламлар ва ҳисоботлар:

59. Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил статистик ахборотномаси. Т.: 2008. – 102 б.

60. Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил статистик ахборотномаси. Т.: 2008. – 145 б.

61. Йиллик статистик tўплам 2008. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси. Т.: 2009. – 386 б.

62. Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 год. Т.: 2010. – 87с.

63. Доклад о человеческом развитии. – Т.: 2008. – 204 с.

64. Экономка Узбекистана: информационно-аналитический бюллетень. Т.: 2010. – 70 с.

65. Узбекистан в цифрах. Т.: 2013. – 152 с.

66. Статистический ежегодник Республики Узбекистан. Т.:2013. –371 с.

67. Россия в цифрах. 2014: Крат.стат.сб. /Росстат- М., 2014 – 576 с.
68. Альманах Узбекистана 2013. Т.: 248 с.
69. World Development Indicators.–N.Y., 2009. – P.57
70. Global Innovative Index 2012.
71. The World Factbook, 2010-2011. Central Intelligence Agency.
72. World development indicators, 2009. The World Bank. Washington.
73. World economic outlook, April 2009. Washington.
74. United Arab Emirates, 2009-2010. UNICEF Statistics.
75. Economical Statistics, 2010. Office for National Statistics.
76. International Comparisons of Annual Labor Force Statistics, 2010.

Bureau of Labour Statistics

77. Demographic and Social Statistics, 2009-2010. National Bureau of Statistics. UAE

VII. Интернет сайтлари:

78. www.stat.uz
79. www.cer.uz
80. www.press-service.uz.
81. www.cisstat.org.
82. [www. ereport.ru](http://www.ereport.ru)
83. www.unctad.org
84. www.ifc.org
85. www.infostat
86. www.gks.ru
87. www.mol.gov.ae
88. www.unicef.org
89. www.uaeinteract.com
90. www.alittihad.ae
91. www.mofa.gov.ae